

DELHI UNIVERSITY
LIBRARY

ARTS LIBRARY
(DELHI UNIVERSITY LIBRARY SYSTEM)

Cl. No. Q2:22x H7

Ac. No. 69002

This book should be returned on or before the date last stamped below. An overdue charge of 10 paise will be collected for each day the book is kept overtime.

PURANIC WORDS OF WISDOM

[अष्टादशपुराणान्तर्गत-नीतिसार-सुभाषित-संग्रहः]

COLLECTED AND EDITED BY

A. P. KARMARKAR, M. A., LL. B., Ph. D.

Professor of Indian History, Post-graduate Department,
Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, & Recognised Teacher for M. A.
in Ancient Indian Culture, by the University of Bombay

Price Rs. 2/-

Bharatiya Vidya Bhavan

BOMBAY

1947

CONTENTS

Preface	...	...	...	...	...	i-ii
1	Women (स्त्री)	...	...	...	...	1
2	The Wise and the Good (पण्डित-साधुजन)	...	...	...	...	12
3	The Wicked (नीचजन)	...	...	...	...	22
4	Wealth and Poverty (धन-दारिद्र्य)	...	...	...	...	26
5	A Miser (कृपण)	...	...	...	...	32
6	Destiny-Action (दैव-कर्म)	...	...	...	...	33
7	Happiness-Sorrow (सुख-दुःख)	...	...	...	...	38
8	Samsāra (संसार)	...	...	...	...	40
9	Six Enemies (षड्विष)	...	...	...	...	43
10	Learning-Studentship (विद्या-विद्यार्थी)	...	...	...	...	48
11	Dharma (धर्म)	...	...	...	...	50
12	Times (कालमहिमा)	...	...	...	...	50
13	Truth (सत्य)	...	...	...	...	51
14	Clear Conscience (भावशुद्धि)	...	...	...	...	51
15	Life (मानवजीवन)	...	...	...	...	52
16	Happiness At Home	...	...	...	...	53
17	The True self (आत्मा)	...	...	...	...	54
18	Self-Preservation (आत्मरक्षण)	...	...	...	...	54
19	Intellect (चित्त)	...	...	...	...	54
20	Effort (उद्यम)	...	...	...	...	54
21	Anxiety (चिन्ताज्वर)	...	...	...	...	54
22	Friend-Enemy (मित्र-शत्रु)	...	...	...	...	55
23	General Words of Wisdom	...	...	...	...	56-67

To
Shri K. M. Munshi,
The Savant and Maker of Nav-Gujarat

On the occasion of his Diamond Jubilee Celebration
(7th January, 1947)

PREFACE

The Purāṇas are the most marvellous documents written by the Pilgrim Fathers of ancient India. Leaving aside the chaff which has alone attracted the attention of many, we find in them a living literature which has guided the practical and philosophical life of the Indians since times immemorial. This statement stands true in regard to all the branches of culture. However, we propose to deal here with the problem of the words of wisdom so finely depicted in this rich mine of Purāṇic lore.

The expression that is generally applied to such kind of literature is 'Subhāṣita' or 'Nīṭivākya'. Though *Nīti* has in later times included so many other topics as polity and economy also, still the earliest significance of it seems to have been restricted to that of the sense carried by the term Subhāṣita. The Śīva Purāṇa describes the three-fold characteristic of the Subhāṣitas thus:

वचनं त्रिविधं शैलं लौकिकं वैदिकेऽपि च ॥
 सर्वं जानाति शत्रुघ्नो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥ ३० ॥
 असत्यमहितं पश्चात्सांप्रतं श्रुतिमुंदरम् ॥
 सुखदिविकि वलुहिं हितं नैव कदाचन ॥ ३१ ॥
 आदावप्रीतिजनकं परिणामे सुखावहम् ॥
 दयालुर्बोधशीलो हि बोधयत्येव बान्धवः ॥ ३२ ॥
 श्रुतिमात्रात्सुधातुल्यं सर्वकालसुखावहम् ॥
 सत्यसारं हितकरं वचनं श्रेष्ठमीप्सितम् ॥ ३३ ॥

विषयपुराण, रुद्रसंहिता (खंड ३). अ. ३३.

Thus the first kind may be defined as the one which is pleasant to the ears instantaneously but untrue and unwholesome in the long run. It is never advisable (to follow) and is spoken by an enemy with a good heart (31). The second is uttered by a relative, who is kind and intelligent. It is unpleasant at first sight but happy ultimately (32). The third type is the best which is wholesome and the gist of truth, and like nectar immediately it falls on the ears, and which is wholesome all the time (33).

Keeping these essentials in view, we may just see what a vast field the *Nīti* passages may cover in literature. In fact, they become all-inclusive—always having their own say in connection with all the philosophical outlook of man.

The Purāṇic Subhāṣitas, which are equivalent to the *Nīti* passages, are numerous and varied. In fact they cover the various topics regarding women, the wise and the good, the friend and the enemy, true life, wealth and poverty, destiny and action, and all other topics—which directly affect the culture and the ordinary life of man. In fact, being sometimes humorous, at others reaching and rending the hearts of those against whom they are directed, they on

the whole, form themselves a moral code for humanity in general and Indians in particular.

The *Pañcatantra*, *Hitopadeśa*, the *Śatakṭrayī*, the *Subhāṣita-saṁgraha*, the *Anyoktyaṣṭaka-saṁgraha* and others form a few works on *Subhāṣita* literature. But the *Purāṇic* literature on the same including the *Brhaspati* and *Śaunakīya Nītisāras* (*Garuḍa Purāṇa*, *Purvakhanda-Ācārakāṇḍa*, Adhs. 108-114 and Adh. 115) are of an all-inclusive nature. It may be on an occasion of the observance of a vow or *Vrata*, or the narration of a tale, or the description of a particular scene like the *Rāsakriḍā*, or a discourse on a philosophical topic, that a *Subhāṣita* might have emerged itself.

The *Purāṇas* being for both the rich and the poor, the, innocent and the wiser folk of the nation, we find in the *Subhāṣitas* also an address to humanity from a common platform. In fact while laying stress on *Varṇa* and *Āśrama*, we find that they have not lost sight of *Dharma* or right conduct. Further the *Brhaspati* and the *Śaunakīya Nītisāras*, while dealing with the problem of the duties of a king, deal also with other factors concerning the whole of humanity.

The *Purāṇic Subhāṣitas* convey the ideals of the Hindu mind. While condemning a miser, they also condemn the sentiment of vanity possessed by the rich. While condemning the world of womenfolk for their crooked nature and cunning, they have also laid bare before us their true value as the builders of society. While recommending the practice of *Yogic* and other exercises, they have also idealised the more simple and nobler ideals of a householder's life.

It is worth noting that the *Viṣṇu Purāṇa* specifically states that *Prahlāda* first of all was made to learn the *Subhāṣitas*. Ah! how wise it should be if the same curriculum is kept before the younger generation of India to day.

The *Purāṇic Subhāṣitas* have much in common with the contents of the *Śatakṭrayī*, the *Gītā*, the *Hitopadeśa*, the *Pañcatantra*, *Manusmṛti* and other works. The *Brhaspati* and *Śaunakīya Nītisāras* are exactly similar to the *Śatakṭrayī*. As observed by me elsewhere they seem to belong to about the tenth or the eleventh Century A. D.

As space does not permit us, we wish to leave more to the readers to appreciate the contents of the *Purāṇic Words of Wisdom*.

Bombay, Centra Pratipadā,
23rd March 1947.

A. P. Karmarkar

Puranic Words of Wisdom

(अष्टादशपुराणान्तर्गत-नीतिसार-सुभाषितसङ्ग्रहः)

I WOMEN (स्त्री).

- १ गते भर्तरि या नारी शृङ्गारं कुरुते यदि ॥
रूपं वर्णं च तत्सर्वं शबरूपेण जायते ॥ ८० ॥
- २ परस्त्रीमुखसौन्दर्यं परद्रव्यं च सर्वदा ॥
इष्टा कामाग्निसङ्क्षिप्ता दहन्ते मूढमानसाः ॥ ४३ ॥
पद्म. भूमिखण्ड, अ. ४१.
पद्म. क्रियाखण्ड, अ. ४.
- ३ स्त्रीसंगमे तथा गीते द्यूते व्याख्यानसंगमे ॥
व्यवहारे तथाहारे त्वर्यानां च समागमे ॥ ६० ॥
- ४ आये व्यये तथा नित्यं सत्कलजस्तु वै भवेत् ॥
न कुञ्चितेन गूढेन नित्यं प्रावरणादिभिः ॥ ६१ ॥
- ५ क्षुधातेन भयातेन तृष्णातेन तथैव च ॥
गानयोगो न कर्तव्यो नांधकारे कथंचन ॥ ६२ ॥
लिङ्ग. पूर्वभाग, अ. ३५.
- ६ मुनीनां मानसं प्रायो यत्पश्चादपि तन्मृदु ॥
स्त्रियः कठोरहृदयाः स्वरूपेणैव सत्तम ॥ २४ ॥
स्कांद. काशीखंड, अ. ५९.
- ७ जलौकयोपमीयंते प्रमदा मंदबुद्धिभिः ॥
मृगीदृशां जलौकानां विचारान्महदंतरम् ॥ ८५ ॥
- ८ जलौका केवलं रक्तमाददाना तपस्विनी ॥
प्रमदा सर्वदादत्ते चित्तं चित्तं बलं सुखम् ॥ ८६ ॥
- ९ दक्षा प्रजावती साध्वी प्रियवाक्यवशंवदा ॥
गुणैरमीभिः संयुक्ता सा श्रीः स्त्रीरूपधारिणी ॥ ८७ ॥
स्कांद. काशीखंड, अ. ३६.
- १० विधवानां स्तना यद्बद्धयेव विलयंति च ॥
उन्नम्योन्नम्य तत्रोच्चैस्तद्वत्खलमनोरथः ॥ ६६ ॥
- ११ भवेत्कूलंकषा यद्बद्धपवर्षेण कञ्जदी ॥
खलधिरल्पवर्षेण तद्बद्धास्त्रकुलंकषा ॥ ६७ ॥
- १२ अविज्ञायान्यसामर्थ्यं स्वसामर्थ्यं प्रदर्शयेत् ॥
उपहासमवाप्नोति तथैवायमिहाचलः (विध्यादिः) ॥ ६८ ॥
स्कांद. काशीखंड, अ. ५
- १३ [जयनासनयानानि कुणपं स्त्रीमुखं कुशाः ॥
यज्ञपात्राणि सर्वाणि न कुण्ठयति बुधाः क्वचित् ॥ ४४ ॥]
- १४ वत्सः प्रस्रवणे मेध्यः शकुनिः फलपातने ॥
नार्यो रतिप्रयोगेऽथ श्वाभ्यामग्रहणे शुचिः ॥ ४५ ॥

- १५ बजाभयोर्मुक्त्वं मेध्यं गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ॥
पादयोर्ब्राह्मणा मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ४१ ॥
- १६ [बलात्कारोपभुक्ता वा चोरहस्तगतापि वा ॥
न त्याज्या दयिता नारी नास्यास्यागो विधीयते ॥ ४७ ॥]
- १७ आम्लेन ताम्रशुद्धिः स्याच्छुद्धिः कांस्यस्य भस्मना ॥
संशुद्धी रजसा नार्थास्तदिन्या वेगतः शुचिः ॥ ४८ ॥

- १८ [मनसापि हि या नेह चितयेत्पुरुषांतरम् ॥
सोमया सह सौख्यानि मुंके चात्रापि कीर्तितम् ॥ ४९ ॥
१९. तदभ्यर्च्याः सुवासिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः ॥
भूतिकासैर्वैरिण्यं सत्कारेषुत्सवेषु च ॥ ५० ॥]
- २० यत्र नार्यः प्रमुदिता भूषणाच्छादनाशनैः ॥
रमन्ते देवतास्तत्र स्युस्तत्र सफलाः क्रियाः ॥ ५१ ॥

स्कांद, काशीखंड, अ. ४०.

- २१ [स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यन्ति केनचित् ॥
मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ३७ ॥]
- २२ पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगंधर्ववह्निभिः ॥
मुंजते मालुषाः पश्चाच्चैता दुष्यन्ति केनचित् ॥ ३८ ॥
- २३ स्त्रीणां शौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्यताम् ॥
कल्याणवाणीं गन्धर्वास्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः ॥ ३९ ॥
- २४ कन्यां मुंके रजःकालेऽग्निः शशी लोमदर्शने ॥
स्तनोद्भवेषु गन्धर्वास्तप्रागेव प्रदीयते ॥ ४० ॥

स्कांद, Ibid,

- २५ त्रिशूलासिगदाशक्तिदुंदुभ्याकृतिरेखया ॥
नितंबिनी कीर्तिमती त्यागेन पृथिवीतले ॥ ७९ ॥

स्कांद, काशीखंड, अ. ३७.

- २६ विधिनापि कृता संध्या कालातीताऽफला भवेत् ॥
अथसेव हि दृष्टांतो वंध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥ ५७ ॥

स्कांद, काशीखंड, अ. ३५.

- २७ बाभिः (योभि-इ. पा.) प्रत्याहरेत्कामात्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ९१ ॥
- २८ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
हविषा कृष्णवरमेव भूय एवाभिधीयते ॥ ९७ ॥
- २९ [यत्पृथिन्यां ब्रीहियवान्हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ९८ ॥
- ३० यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमंगलम् ॥
कर्मेणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९९ ॥
- ३१ यदा पराङ्ग विभ्येति यदान्यस्मान् विभ्यति ॥
यदा नैच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १०० ॥]
- ३२ या दुस्प्रजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥
यैषा प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ १०१ ॥

- ३३ जीर्यति जीर्यतः केशा दंता जीर्यति जीर्यतः ॥
जीविताशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ १०२ ॥
- ३४ [यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥
कृष्णाक्षयसुखस्यैतत्कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १०३ ॥]

In Yayāti's story e. g. ब्रह्माण्ड. मध्यभाग. अ. ६८, वायु. अ. ९३, ९५, etc.

- ✓ ३५ [अतो वदामि नावज्ञा स्त्रीमात्रे क्रियतां क्वचित् ॥ ५८ ॥]
- ३६ शक्तिरेव हि सर्वत्र कारणं विजयश्रियः ॥
शक्तेराधारतां प्राप्तैः स्त्रीपुङ्क्तिर्गैर्न नो भयम् ॥ ५९ ॥
- ३७ [शक्तिस्तु सर्वतो भाति संसारस्य स्वभावतः ॥
तर्हि तस्या दुराशायाः प्रवृत्तिर्वार्यतां स्वया ॥ ६० ॥]

ब्रह्माण्ड. उत्तरभाग. अ. २१.

- ३८ [परस्त्रे परदारेषु न कार्या बुद्धिरुत्तमैः ॥
परस्त्रं नरकायैव परदाराश्च मृत्यवे ॥ ४४ ॥]

वामन. अ. १४.

- ३९ तथापि वः प्रवक्ष्यामि दुर्घटं च द्वयं ध्रुवम् ॥
निश्चयस्य निग्रहः पुत्रा जिह्वाया अपि नित्यशः ॥ २८ ॥
- ४० द्वयं यदि भवेद्यस्य स एव स्याज्जनावदनः ॥ २९ ॥

स्कान्द. वैष्णवखं. वैशाखमा. अ. २१.

- ४१ न स्त्री दुष्यति ज्ञारेण न विप्रोऽवेदकर्मणा ॥
बलात्कारोपभुक्ता चेद्वैरिहस्तगतापि वा ॥ ६ ॥
- ४२ [न सन्त्यजेद्वेषितां नारीमृतुकालेन शुद्ध्यति ॥
पूर्वं क्षियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ॥ ७ ॥
- ४३ भुञ्जते मानुषाः पद्माश्रिता दुष्यन्ति केनचित् ॥
असवर्णेन यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषिच्यते ॥ ८ ॥
- ४४ अशुद्धा तु भवेज्जारी यावच्छल्यं न मुञ्चति ॥
तिःसृते तु ततः शल्ये रजसा शुद्ध्यते ततः ॥ ९ ॥]

अमि. अ. ६४.

- ४५ किं पुस्तकस्य मूढस्य निःस्त्रीकस्य धनेन किम् ॥ ३६ ॥

शिव. शतरुद्रसंहिता. अ. २७.

- ४६ न रात्रौ विन्दते निद्रां कामाग्निपरिवेदितां ॥
दिवापि च कुतस्सौख्यमर्थोपार्जनचित्तया ॥ ५४ ॥
- ४७ स्त्रीष्वध्यासितचित्तस्य ये पुंसः शुक्रविन्दवः ॥
ते सुखाय न मन्यन्ते स्वेदजा इव ते यथा ॥ ५५ ॥
- ४८ कृमिभिस्तुद्यमानस्य कुष्ठिनो ज्ञानरस्य च ॥
कंदूयनाभितापेन यज्ञवैष्ठीषु तद्विदः ॥ ५६ ॥
- ४९ यादृशं मन्यते सौख्ये गंडे पृतिविनिर्गमात् ॥
तादृशं स्त्रीषु मन्तव्यं नाधिकं तासु विद्यते ॥ ५७ ॥

शिव. समासंहिता. अ. २३.

- ५० घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान् ॥
तस्माद्धृतं च वह्निं च नैकस्थाने न धारयेत् ॥ २१ ॥
- ५१ यथैव मत्तमातङ्गं सुणिमुद्गरयोगतः ॥
स्ववशं कुरुते यन्ता तथा स्त्रीणां प्ररक्षकः ॥ २२ ॥
- ५२ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥
पुत्राश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २३ ॥
पद्म. सृष्टिखंड, अ. ५४.
- ५३ [शास्त्रेषूक्तमसन्दिग्धं बहुवारं महाफलम् ॥
दशपुत्रसमा कन्या यापि स्याच्छीलवर्जिता ॥ १५६ ॥
- ५४ वाक्यमेतत्फलभ्रष्टं पुंसां ग्लानिकरं फलम् ॥
कन्या हि कृपणा शोच्या पितुर्दुःखविवाधिनी ॥ १५७ ॥]
पद्म. सृष्टिखंड, अ. ४५.
- ५५ महतामपि विप्राभ्य हुनिवार्यो मनोभवः ॥
शरीरसहजो नूनमनादिर्वासनाक्रमः ॥ ३७ ॥
- ५६ केशकज्जलशालिन्यो दुःस्पर्शालोचनप्रियाः ॥
यस्मादक्षिशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नराः ॥ ३८ ॥
पद्म. पातालखंड, अ. १००.
- ५७ [इह चैव स्त्रियो धन्याः शीलस्य परिरक्षणात् ॥
शीलभङ्गे च नारीणां यमलोकः सुदारुणः ॥
शीलं रक्ष्यं सदा स्त्रीभिर्दुष्टसंगविवर्जनात् ॥ ९४ ॥
- ५८ शीलेन हि परः स्वर्गः स्त्रीणां वैश्यं न संशयः ॥
शूद्रस्य पाकयज्ञेन निषिद्धान्तरेण च ॥ ९५ ॥]
पद्म. स्वर्गखंड, अ. ३१.
- ५९ परभुका यथा नारी परभुक्तामिव खजम् ॥
यच्च त्रिभुवनेष्वस्ति सारं तन्मम कथ्यताम् ॥ ६४ ॥
- ६० व्यसनार्णवमभ्येति जलपानैरिवार्णवम् ॥
यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रयैः ॥ ६५ ॥
- ६१ [गेहिनो हेलया जिग्युर्दस्युन्दुर्गपतिर्यथा ॥
न केऽपि प्रभवस्तां चाप्यनुकर्तुं गृहेश्वरीम् ॥ ६६ ॥]
स्कांद. माहेश्वरखंड, कौमारिकाखंड, अ. १४.
- ६२ [जगदाधाररूपा हि त्वयेज्ञोक्ताः पतिव्रताः ॥ ३३ ॥
- ६३ गावो विप्राः सनिगमा अलुब्धा दानशीलिनः ॥
ससनिष्ठा इति स्वामिस्तेषां मुख्यतमा सती ॥ ३४ ॥]
Ibid, अ. ११.
- ६४ यथा कुमार्यः पुरुषश्चिन्तान्तं न प्रयच्छते ॥
तथैव विमुक्तश्राहं चिन्तान्तं न लभाम्यणु ॥ १३ ॥
Ibid. अ. ४.
- ६५ तावद्वैर्यं तपः सत्यं तावत्स्वैर्यं कुलव्रता ॥
यावत्पश्यति नो नारीमेकान्ते च विशेषतः ॥ ७० ॥
स्कांद. प्रभासखंड, अर्बुदखंड, अ. ३६.

६६ बांधवेषु चिरं वासो नारीणां न यशस्करः ॥
मनोरथा बांधवानां नार्या भर्तृगृहे स्थितिः ॥ ९८ ॥

स्कांद. प्रभासखंड, अ. ११.

६७ [अग्रीतां रोगिणीं नारीमन्तवैर्त्नीं घृतव्रताम् ॥
रजस्वलासकामां च न कामेत बलात्पुमान् ॥ ३९ ॥]

६८ ग्रीणनं लालनं पोषं रंजनं मार्दवं दयाम् ॥
कृत्वा वधूमुपगमेद्युवतीं प्रेमवान्पतिः ॥
युवतौ कुसुमे चैवं विधेयं सुखमिच्छता ॥ ४० ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड, ब्रह्मोत्तरखंड, अ. १.

✓ ६९ [पतनं साहसानां च नरकस्यैव कारणम् ॥
योनिकुण्डमिदं सृष्टं कुम्भीपाकसमं भुवि ॥ ८१ ॥

७० नेत्ररज्ज्वा दृढं बद्धा धर्षयन्ति मनस्विनः ॥
कुचरूपैर्महादंडैस्ताड्यमानमचेतसम् ॥ ८२ ॥

७१ कृत्वा चै पातयंत्याशु नरकं नृपसत्तम ॥
मोहनं सर्वभूतानां नारी चैवं विनिर्मिता ॥ ८३ ॥]

७२ तावद्धेत मनःस्यैव श्रुतं सत्यमनाकुलम् ॥
यावन्मत्तांगनाग्रे च वागुरेव सुचेतसाम् ॥ ८४ ॥

७३ तावत्तपोऽभिवृद्धिस्तु तावद्दानं दया दमः ॥
तावत्स्वाध्यायवृत्तं च तावच्छौचं धृतं व्रतम् ॥ ८५ ॥

७४ यावत्प्रसूतमृगीदृष्टिं चपलां न विलोकयेत् ॥
तावन्माता पिता तावद्भ्राता तावत्सुहृज्जनः ॥ ८६ ॥

७५ तावल्लज्जा भयं तावत्स्वाचारस्तावदेव हि ॥
ज्ञानमौदार्यमैश्वर्यं तावदेव हि भासते ॥
यावन्मत्ताङ्गनापाशैः पतिता नैव बन्धनैः ॥ ८७ ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड, धर्माग्न्यखंड, अ. ३.

७६ लक्ष्म्याः सर्वत्र गामिन्या दोषो नैव प्रजायते ॥
यथा सर्वमयो विष्णुर्न दोषैरनुभूयते ॥ ३९ ॥

स्कांद. नागरखंड, अ. २३९.

७७ परं स्त्रीणां स्वभावोऽयं सर्वासां सुरसत्तमाः ॥
अपि सहो बध्नपातः सपत्न्या च पुनः कथा ॥ ६ ॥

स्कांद. नागरखंड, अ. १९३.

७८ [निर्दयत्वं तथा द्रोहं कुटिलत्वं विशेषतः ॥
अशौचं निर्दृगत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ ६० ॥]

७९ अन्तर्विषमया ह्येता बहिर्भागे मनोरमाः ॥
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः सर्वदैव हि ॥ ६१ ॥

८० उशाना वेदु यच्छास्त्रं यच्च वेदु ब्रह्मस्पतिः ॥
मन्वादयस्तथान्येऽपि स्त्रीबुद्धेस्तत्र किंचन ॥ ६२ ॥

८१ पीयूषमधरे वासं हृदि द्वालाहलं विषम् ॥
आस्वाद्यतेऽधरस्तौन हृदयं च प्रपीड्यते ॥ ६३ ॥

- ८२ अलक्षको यथा रक्तो नरः कामी तथैव च ॥
हृत्सारस्तथा सोऽपि पादमूले निपात्यते ॥ ६४ ॥
- ८३ संसारभ्रमणं नारी प्रथमेऽपि समागमे ॥
बह्निप्रदक्षिणन्यायव्याजेनैव प्रदर्शयेत् ॥ ६७ ॥
- ८४ पृतास्तु निर्घृणत्वेन निर्दयत्वेन नित्यशः ॥
विशेषाज्जात्यकृत्येन वृषयंति कुलत्रयम् ॥ ६८ ॥]
- ८५ कुलत्रयगृहं कीर्त्या निजया धवलीकृतम् ॥
कृष्णं करोत्यकृत्येन नारी दीपशिखेव तु ॥ ६९ ॥
- ८६ धर्मवृक्षस्य वाताली चित्तपद्मशशिप्रभा ॥
सृष्टा कामाणीवग्राही केन मोक्षद्वारगला ॥ ७० ॥
- ८७ कारासंतानकूटस्य संसारवनवागुरा ॥
स्वर्गमार्गमहागता पुंसां स्त्री वेधसा कृता ॥ ७१ ॥
- ८८ वेधसा बंधनं किंचिन्नृणामन्यदपश्यता ॥
स्त्रीरूपेण ततः कोऽपि पाशोऽयं सुदृढः कृतः ॥ ७२ ॥
स्कांद. नागरखंड. अ. १५८.
- ८९ दुस्सरो मदनस्तस्यात्सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
पुत्रारिरूपवत्कृत्वा मदनेनैव विश्वसृक् ॥ ७५ ॥
ब्रह्माण्ड. उत्तरभाग. अ. ८.
- ९० अभोगिनौ मंडलिनौ तरक्षणांस्तुक्तकुक्षौ ॥
वरमाशीनिषौ स्पृष्टौ न तु पत्न्याः पयोधरौ ॥ १४४ ॥
स्कांद. नागरखंड. अ. १४४.
- ९१ तावत्प्रियतमा नारी यावत्तिष्ठति यौवनम् ॥
मृणालकोशां नलिनीं हेमशृङ्गो न गच्छति ॥ ५४ ॥
- ९२ जम्बूकीं बलवामिसहो विहायाङ्गतामपि ॥
हस्तिनीं न हि किं धत्ते यत्नतः प्रतिपद्यते ॥ ५५ ॥
पद्म. कियाखंड. अ. ५.
- ९३ स्वभाव एव नारीणां नराणामिह वृषणम् ॥
अतोऽर्थात् प्रमाद्यति प्रतिपाद्य विपश्चितः ॥ १८२ ॥
- ९४ अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ॥
प्रमदा ब्रुत्पर्यं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ १८३ ॥
- ९५ सात्रा स्वस्त्रा दुहित्वा वा न विविक्षासन्नो भवेत् ॥
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १८४ ॥
भविष्य. ब्राह्मपर्व. अ. ४.
- ९६ [रूपमेव गुणः स्त्रीणां प्रथमं भूषणं शुभे ॥
शीलमेव द्वितीयं च तृतीयं सत्यमेव च ॥ ३० ॥
- ९७ आर्जवर्यं चतुर्थं च पञ्चमं धर्ममेव हि ॥
मधुरत्वं ततः प्रोक्तं षष्ठमेव वराजने ॥ ३१ ॥
- ९८ शुद्धत्वं सप्तमं बाले अन्तर्बाह्येषु योषिताम् ॥
अष्टमं हि पिबुर्भात्रः शुश्रूषा नवमं किल ॥ ३२ ॥

- ९५ सहिष्णुर्दशमं प्रोक्तं रतिश्चैकादशं तथा ॥
पातिम्रल्यं तथा प्रोक्तं द्वादशं वरवर्णिनी ॥ ३३ ॥

पद्म. भूमिखंड, अ. ३४.

बृहस्पतिनीतिसार

- १०० [सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रियंवदा ॥
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ १८ ॥]
- १०१ नित्यस्नाता सुगन्ध्रा च नित्यं च प्रियवाहिनी ॥
अल्पभुक्ताल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ॥ १९ ॥
- १०२ सततं धर्मबहुला सततं च पतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं त्वृत्तुकामिनी ॥ २० ॥
- १०३ एतदादिक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्धिनी ॥
यस्येदृशी भवेद्भार्या स देवेन्द्रो न मानुषः ॥ २१ ॥]
- १०४ यस्य भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ॥
उत्तरोत्तरवादोऽस्या सा जरा न जरा जरा ॥ २२ ॥
- १०५ यस्य भार्या श्रिताऽन्यच्च परवेदमाभिकांक्षिणी ॥
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥ २३ ॥
- १०६ यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ॥
अल्पाल्पेन तु संतुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥
- १०७ बुद्धा भार्या शठं मित्रं मृत्युश्चोत्तरदायकः ॥
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ २५ ॥]
- १०८ व्यालीकण्ठप्रदेशा ह्यपि च फणमभूद्भीषणा या च रौद्री
या कृष्णा व्याकुलांगी रुधिरनयनसंन्याकुला व्याघ्रकल्पा ॥
क्रोधे यैवोपवक्रा स्फुरदमलशिखा काकजिह्वा कराला
स्वेष्ट्या न स्त्री सिद्ध्या परपुरासता अन्तस्त्रिंश स्त्रिंश ॥ २६ ॥
- १०९ सक्तिः सुतोके सुकृतं कृतमे
शीतं च वह्नौ (सीतापतौ ह्यतपयैव ?) हैमे ॥
उत्पद्यते दैववशात्कदाचि-
द्वेश्यासु रागो न भवेत्कदाचित् ॥ २८ ॥
- गण्ड, पूर्वखंड, अ. १०८.
- ११० जानीयात्प्रेषणे मृत्यान्वान्धवान्यसनागमे ॥
मित्रमापदि काले च भार्याञ्च विभवक्षये ॥ ३२ ॥
- १११ स्त्रीणां द्विगुण आहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ॥
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ ३३ ॥
- ११२ न स्वप्नेन जयेद्भिद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ॥
न चेन्धनैर्जयेद्बुद्धिं न मद्येन तृषां जयेत् ॥ ३४ ॥
- ११३ समासेर्भोजनैः स्त्रिधैर्मैथैर्गन्धविलेपनैः ॥
वस्त्रैर्मनोरमैर्माल्यैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥ ३५ ॥
- ११४ ब्रह्मचर्येऽपि वक्तव्यं प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ॥
इदं हि पुरुषं बद्धा योनिः प्रकुञ्चते स्त्रियाः ॥ ३६ ॥

- ११५ सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा आतरं यदि वा सुतम् ॥
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि शौनक ॥ ३७ ॥
- ११६ नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावाः स्वतन्त्रभावे गमनादिके च ॥
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ ३८ ॥
- ११७ नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ॥
नारीणां च नदीनां च स्वच्छन्दा ललिता गतिः ॥ ३९ ॥
- ११८ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ ४० ॥
- ११९ मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्थाच्छुभकर्मणः ॥ ४१ ॥
- १२० न दानेन न मानेन वार्जवेन न सेवया ॥
न शस्त्रेण न शस्त्रेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥ ४२ ॥

Ibid. अ. १०५.

- १२१ [भोज्ये भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वैरक्षियः ॥
विभवे दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ ३ ॥]
- १२२ अग्निहोत्रफला वेदा शीलवृत्तिफलं शुभम् ॥
रतिपुत्रफला दारा दत्तशुक्रफलं धनम् ॥ ४ ॥
- १२३ [वरयेःकुलजां प्राज्ञो विरूपायपि कन्यकाम् ॥
सुरूपां मुनितम्बां च नाकुलीनां कदाचन ॥ ५ ॥]
- १२४ विषादप्यमृतं ग्राह्यमभ्युदयि काञ्चनम् ॥
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ६ ॥
- १२५ न राज्ञा सह मित्रत्वं न सपौं स्त्रिविधः क्वचित् ॥
न कुलं निर्मलं तत्र स्त्रीजनो यत्र जायते ॥ ७ ॥
- १२६ बाजिवारणलीहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ॥
नारीपुदषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ १५ ॥

Ibid. अ. ११०.

- १२७ सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ॥
किंतु वै वसितापाङ्गमङ्गिलोऽहं हि जीवितम् ॥ ९ ॥

Ibid. अ. १११.

- १२८ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ॥
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृक्छिन्ने स्वभावजे ॥ ४ ॥
- १२९ यदीच्छेच्छाश्वतीं प्रीतिं त्रीन्दोषान्परिवर्जयेत् ॥
धृतमर्थप्रयोगञ्च परोक्षे दारदर्शनम् ॥ ५ ॥
- १३० मात्रा स्वप्ना बुद्धिर्वा वा न विविक्षानो वसेत् ॥
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ ६ ॥
- १३१ विपरीतरतिः कामः स्नायतेषु न विद्यते ॥
यथोपायो वधो दण्डस्तथैव ह्यनुवर्तते ॥ ७ ॥
- १३२ अपि कृष्णानिलस्यैव तुरगस्य महोदधेः ॥
प्राप्यते मसरो बोकुं न दारक्त्य चेतसः ॥ ८ ॥

- १३३ क्षणो नास्ति रहो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ॥
तेन शून्यं नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ ९ ॥
- १३४ एकं वै सेवते नित्यमन्यश्चेतसि रोचते ॥
पुरुषाणामलाभेन नारी चैव पतिव्रता ॥ १० ॥
- १३५ जननी यानि कुर्वते रहस्यं मदनातुरा ॥
सुतैस्तानि न विन्यस्यन्ती शीलविप्रतिपत्तिभिः ॥ ११ ॥
- १३६ परार्थिना निद्रा परहृदयकृत्यानुसरणं
सदा हेलाहास्यं नित्यतमपि शोकेन रहितम् ॥
पणो न्यासः कायो विटजनस्तुरैर्दारितगलो
बहुक्कण्ठावृत्तिर्जगति गणिकाया बहुमतः ॥ १२ ॥
- १३७ अग्निरापः स्त्रियो मूर्खाः सर्पा राजकुलानि च ॥
नित्यं परोपसेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ १३ ॥
- १३८ किं चित्रं यदि वेदशास्त्रकुशलो विप्रो भवेत्पण्डितः
किं चित्रं यदि दण्डनीतिकुशलो राजा भवेद्दार्मिकः ॥
किं चित्रं यदि रूपयौवनवती साध्वी भवेत्कामिनी
तच्चित्रं यदि सिद्धेनोऽपि पुरुषः पारं न कुर्यात्कचित् ॥ १४ ॥
- १३९ पातालतलवासिन्य उच्चप्राकारसंस्थिताः ॥
यदि नश्चिद्रोमेदालभ्यते कैः स्त्रियो न हि ॥ १५ ॥
- १४० स पण्डितो यो ह्यनुरजयेद्दे
मिष्टेन बालं विनयेन शिष्टम् ॥
अर्थेन नारीं तपसा हि देवान्
सर्वाश्च लोकांश्च सुसंग्रहेण ॥ १८ ॥
- १४१ छलेन मित्रं कलुषेण धर्मं
परोपतापेन समृद्धिभावम् ॥
सुखेन विद्यां पुरुषेण नारीं
वाञ्छन्ति वै ये न च पण्डितास्ते ॥ १९ ॥
- १४२ सधनो हि तपस्वी च दूरतो वै कृतश्रमः ॥
मद्यपस्त्री सतीत्येवं विप्र न श्रद्धान्यहम् ॥ २१ ॥
- १४३ वृद्धाः स्त्रियो नवं मद्यं शुष्कं मांसं त्रिमूलकम् ॥
रात्रौ दधि दिवा स्वप्नं विद्वान्बुध परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
- १४४ विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥
विषं कुक्षिक्षिता विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ॥ २६ ॥
- १४५ प्रियं गानमकुण्ठस्य नीचस्योच्चासनं प्रियम् ॥
प्रियं दानं दरिद्रस्य यूनश्च तरुणी प्रिया ॥ २७ ॥
- १४६ बालातपश्चाप्यतिमैथुनञ्च
इमशानधूमः करतापनञ्च ॥
रजस्खलावकत्रनिरीक्षणञ्च
सुदीर्घमायुर्ननु कर्षयेच्च ॥ २९ ॥
- १४७ शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्पर्शं दधि ॥
प्रसावे मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥ ३० ॥

- १४८ सद्यःपकृष्टं द्राक्षा बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ॥
उष्णोदकं तरुच्छाया सद्यःप्राणहराणि षट् ॥ ३१ ॥
- १४९ कूपोदकं वटच्छाया नारीणां च पयोधरः ॥
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥ ३२ ॥
- १५० शुष्कं मांसं पयो नित्यं भार्याभिन्नैः सहैव तु ॥
न भोक्तव्यं नृपैः सार्द्धं वियोगं कुरुते क्षणात् ॥ ३३ ॥
- १५१ क्षिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
धरांगनासेवनमल्पभोजनम् ॥
अनग्रशायित्वमपर्वमैथुनं
चिरप्रणष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥ ३७ ॥
- १५२ बालातपः प्रेतधूसः स्त्री वृद्धा तरुणं दधि ॥
आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्जनी रजः ॥ ४० ॥
- १५३ विप्रयोर्विप्रवह्नयोश्च दम्पत्योः स्वामिनस्तथा ॥
अन्तरेण न गन्तव्यं ह्यस्य वृषभस्य च ॥ ४५ ॥
- १५४ स्त्रीषु राजाभिसर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेवने ॥
भोगास्वादिषु विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ४६ ॥
- १५५ नास्मिन् पितरो देवाः क्षुद्रस्य वृषलीपतेः ॥
भार्याजितस्य नास्मिन् यस्याश्चोपपतिर्गृहे ॥ ७० ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

- १५६ कुभार्या च कुमित्रं च कुराजानं कुपुत्रकम् ॥
कुक्क्यां च कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १ ॥
- १५७ धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यं च दूरं गतम्
पृथ्वी बन्धफला जनाः कपटिनो कौलये स्थिता ब्राह्मणाः ॥
मर्त्याः स्त्रीवशागाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नताः
हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या जना ये स्मृताः ॥ २ ॥
- १५८ धन्यास्तो ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥
परचित्तगतान्द्वारान्पुत्रं कुक्ष्यसने स्थितम् ॥ ३ ॥
- १५९ कुपुत्रे निर्द्वृतिर्नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ॥ ४ ॥
- १६० पराश्रं च परस्त्रं च परशय्याः परस्त्रियः ॥
परवेदमनि वासश्च शक्रादपि हरेच्छ्रियम् ॥ ५ ॥
- १६१ स्त्रियो नश्यति रूपेण तपः क्रोधेन नश्यति ॥
भावो दूरप्रचारेण शूद्राच्चेन द्विजोत्तमः ॥ ७ ॥
- १६२ अध्वं जरा देहवतां पर्यतानां जलं जरा ॥
असंभोगश्च नारीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥ १० ॥
- १६३ वणिकप्रमादी भृतकश्च मामी
भिक्षुर्विलासी ब्रध्नश्च कामी ॥
वशाङ्गो चाप्रियवादिनी च
न ते च कर्माणि समारभन्ते ॥ १६ ॥

- १६४ कान्तावियोगः स्वजनापमानम्
 ऋणस्य दोषः कृज्जनस्य सेवा ॥
 दारिद्र्यभावाद्दिमुखाश्च मित्रा
 विनाग्निना पंच दहति तीव्राः ॥ १८ ॥
- १६५ चिंतासहस्रेषु च तेषु मध्ये
 चिंताश्चतस्रोऽन्यसिधारतुल्याः ॥
 नीचापमानं क्षुधितं कलत्रं
 भार्या विरक्ता सहजोपरोधः ॥ १९ ॥
- १६६ वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
 अरोगिता सज्जनसंगतिश्च ॥
 इष्टा च भार्या वशवर्तिनी च
 दुःखस्य मूलोद्धरणानि पंच ॥ २० ॥
- १६७ आनन्दच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु संगतिः ॥
 पंचैते ह्यस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥ २५ ॥
- १६८ आनन्दच्छाया तृणावग्निर्नीचसेवा पथो जलम् ॥
 वैश्यारागः खले प्रीतिः षडेते बुद्बुदोपमाः ॥ ३९ ॥
- १६९ सा स्त्री या न मदं कुर्यात्स सुखी तृष्णयोर्विहतः ॥
 तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥
- १७० पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥
 पुत्रस्तु स्थविरे काले न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ६६ ॥
- १७१ त्यजेद्बन्ध्यामष्टमेऽब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ॥
 एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥ ६४ ॥

Ibid. अ. ११५.

- १७२ पञ्चाननस्य महिषीं कथं प्राप्नोति जम्बुकः ॥
 अन्धकारः कथं राजप्राप्नोति सवितुः प्रभाम् ॥ २६ ॥
 पद्म. उत्तरखंड. अ. १७.
- १७३ गृहेश्वरीं सद्गुणभूषितां बुभ्रां
 पद्मबंधयोगेन पतिं समेताम् ॥
 न लालयेत्पूरयेन्नैव कामं
 स किं पुमान् पुमान्मे मृतोऽस्ति ॥ ९५ ॥
 स्कन्द. माहेश्वरखंड. कौमारिकखंड, अ. १४.
- १७४ नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः ॥
 योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४ ॥
 भागवत. ५, अ. ६.
- १७५ शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम् ॥
 हृदयं क्षुरधारामं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥ ४१ ॥
- १७६ न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामक्षसा स्वाशिषात्मनाम् ॥
 पतिं पुत्रं आतुरं वा हन्त्यर्थे श्रावयन्ति च ॥ ४२ ॥
 Ibid. ६, अ. १८.
- १७७ विश्वासं पण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ ९ ॥

- १७८ शालावृक्षाणां स्त्रीणां च स्वेरिणीनां सुरद्विषः ॥
सह्यान्यादुरनित्यानि नूनं नूनं विनिम्बताम् ॥ १० ॥
Ibid. ७, अ. ९.
- १७९ योषिद्विरप्याभरणाभ्वरादि-
द्रव्येषु माया रचितेषु मूढः ॥
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥
Ibid. ११, अ. ८.
- १८० न्यूदायांश्चापि पुंश्चर्यां मनोऽभ्येति नवं नवम् ॥
बुधोऽसतीं न निभृवात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥
Ibid. १०, अ. ६०.
- १८१ पुंश्चर्यापहृतं चित्तं कोऽन्वयो मोचितुं प्रभुः ॥ १५ ॥
Ibid. ११, अ. २६.
- १८२ तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते ॥
अहो सुभद्रं सुनसं सुसितं च सुखं क्षियः ॥ २० ॥
- १८३ खड्गास्तदधिरक्षापुसेदोमजास्थिरुहता ॥
विष्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरम् ॥ २१ ॥
- १८४ अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु छैनेषु चार्थवित् ॥
विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥
Ibid. ११, अ. २६.

II THE WISE AND THE GOOD (पण्डित-साधुजन)

- १८५ कोमलं हृदयं नूनं साधूनां नवनीतवत् ॥
वह्निस्तपसस्तप्तं तद्यथा द्रवति स्फुटम् ॥ ३२ ॥
पद्म. पातालखंड, अ. १०१.
- १८६ कुलं विद्या धनं चैव बलिनां मदकारणम् ॥
अवाहशानां भव्यानां तानि प्रश्रयकारणम् ॥ १० ॥
स्कांद. वैष्णवखंड. वैकुण्ठचलभा, अ. ३१.
- १८७ आरण्यकानां भवने नाराणां कुतः सुखम् ॥ ४७ ॥
स्कांद. वैष्णवखंड. पुरुषोत्तमभा. अ. ८.
- १८८ कुतः क्रमः कुतो ह्युखं सद्भिः सह समागमे ॥
[सतां तस्माच्च मे ग्लानिस्त्वस्मीपि सुखोत्तम ॥ १ ॥]
- १८९ साधूनां वाप्यसाधूनां सन्त एव परा गतिः ॥
नैवासतां नैव सतामसन्तो नैव चात्मनः ॥ २ ॥
- १९० विधाक्षिसर्पशकेभ्यो न तथा जायते भयम् ॥
अकारणजगद्भिरिस्त्रेभ्यो जायते यथा ॥ ३ ॥
- १९१ सन्तः प्राणानपि त्यक्त्वा परार्थं कुर्वते यथा ॥
तथाऽसन्तोऽपि मनुजाः परपीडासु तत्पराः ॥ ४ ॥
- १९२ राजकुल्यं हि लोकेषु नास्मिन्मज्जगतीपते ॥
सतां च परिपालयत ॥ १७ ॥

- १९३ जगत्तु धार्यते सद्भिः सत्तामग्र्यस्तथा भवान् ॥
तेन त्वामभियान्त्या मे कुमो देव न विद्यते ॥ १२ ॥
विष्णुधर्मोत्तरपु. द्वि. खंड. अ. ३८.
- १९४ इदमेव महद्द्वैतं धीराणां सुतपस्विनाम् ॥
विभ्रवन्त्यपि संप्राप्य यद्विघ्नैर्न विहन्यते ॥ ३८ ॥
शिवपु. रुद्रसंहिता. खंड. ३. अ. १३.
- १९५ बाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ॥
नारीपुरुषतोयानामंतरं महदंतरम् ॥ १२ ॥
- १९६ [अन्ये चेत्प्राकृता लोका बहुपापाणि कुर्वते ॥
प्रधानपुरुषेणापि कार्यं तत्पृष्ठतो तु किम् ॥ १३ ॥]
- १९७ तस्मात्सदा महद्भिश्च आत्मार्थं च परार्थतः ॥
सतां धर्मो न संत्याज्यो न्याय्यं तच्छिक्षणं तव ॥ १७ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. १८.
- १९८ राज्यं हि बहु मन्यन्ते नरा विषयलोलुपाः ॥
मनीषिणस्तु पश्यन्ति तदेव नरकोपमम् ॥ ६९ ॥
स्कांद. प्रभासखंड. प्र. क्षे. मा. अ. ३३८.
- १९९ श्रेयः प्राप्तुमविघ्नेन प्रायः पुण्यात्मनां भुवि ॥
घटते धर्मसंयोगो मनोरथफलप्रदः ॥ २६ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. अरुणाचलमा. पूर्वार्ध. अ. ४.
- २०० सतां सातपदं मैत्रम् ॥ ३९ ॥
स्कांद. प्रभासखंड. प्र. क्षे. मा. अ. २२६. etc.
- २०१ सतां सातपदी मैत्री तन्मे मैत्र्या प्रणोदितौ ॥ ३५ ॥
स्कांद. काशीखंड. अ. ९.
- २०२ मुजगो न याति विकृतिं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ॥
छिन्नोऽपि चन्दनतरुः सुरभयति सुखं कुठारस्थ ॥ २३ ॥
- २०३ दैवं परं विनश्यति तनुरपि न श्रीर्निवेदिता तत्सु ॥
अवशिष्यते हिमांशोः सैव कला शिरसि वा शम्भोः ॥ २४ ॥
- २०४ से साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता
ये साधुतामनुपकारिषु दर्शयन्ति ॥
आत्मप्रयोजनवशात्कृतछिन्नदेहाः
पूर्वापकारिषु खलोऽपि हितानुरक्तः ॥ २५ ॥
पद्म. उत्तरखंड. अ. ७.
- १०५ स सुखी परमार्थज्ञः स विद्वान्स च पण्डितः ॥
येन मुक्तौ कामरागौ स मुक्तः स सुखी भवेत् ॥ १४० ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. केदारखंड. अ. ३४.
- १०६ यस्तु दुष्टैस्तु दंडाद्यैश्चसापि च ताडितः ॥
न च क्षोभमवाप्नोति स साधुः परिकीर्त्यते ॥ ११ ॥

- २०७ ताडयेत्ताडयंतं यो न च साधुः स पापभाक् ॥
क्षमयार्हणतां प्राप्ताः [साधवो ब्राह्मणा वयम्] ॥ १२ ॥
ब्रह्मांड, मध्यभाग, अ. ३२.
- २०८ अनुग्रहप्रदानेन क्षमा यस्मात्तपस्विनाम् ॥
कोकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रता ॥
विद्यारूपं कुरूपानां क्षमारूपं तपस्विनाम् ॥ १०८ ॥
रक्षांद, नारदखंड, अ. २७९.
- २०९ मनसा चिंतितान्कामांस्तांश्च प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
तदैव पुरुषो मुक्तो जन्मदुःखजरादिभिः ॥ ३१ ॥
रक्षांद, आर्यखंड, चतुराशीतिलिंगमा, अ. ५५.
- २१० नवनीतोपमा वाणी करुणाकोमलं मनः ॥
धर्मबीजप्रसूतानामेतत्प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ३३ ॥
पद्म, सृष्टिखंड, अ. ५१.
- २११ [प्रियं च वाक्यं वक्तव्यं सर्वप्रीतिकरं विभो ॥
किं त्वया न श्रुतौ श्लोकौ यावुक्तौ वेधसा पुरा ॥
शृण्वतो देवदेवस्य व्योमकेशस्य भारत ॥ ४६ ॥]
- २१२ यो धर्मशीलो जितमानरोपो
विद्याविनीतो न परोपतापी ॥
स्वदारतुष्टः परदारवर्जितो
न तस्य लोके भयमस्ति किंचित् ॥ ४७ ॥
- २१३ न तथा शीतलसलिलं न चंदनरसो न शीतला छाया ॥
प्रह्लादयति च पुरुषं यथा मधुरभाषिणी वाणी ॥ ४८ ॥
- २१४ [तापत्रयमहाज्वालावह्निभिः सततं नृणाम् ॥
संतप्तानां मुनिश्रेष्ठ विष्णुभक्तिसुधारणवम् ॥ २ ॥]
पद्म, सृष्टिखंड, अ. २२४.
- २१५ प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ॥
न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥ ५० ॥
भागवत, प्र, स्कन्ध, अ. १८.
- २१६ न ह्यसंचितपुण्यानां सङ्गिरेकत्र संगमः ॥ ३४ ॥
पद्म, उत्तरखंड, अ. १२८.
- २१७ कुतश्चित्कारणात्साधोः क्रुद्धस्य प्रकृतिः क्षमा ॥
हुताशनप्रतप्तस्य शीतत्वमिव चाम्बुजः ॥ ५० ॥
- २१८ असः क्षमां विधायान्नु विवेकस्मिन्ननुग्रहम् ॥
बले विवेकरहिते क्षमासारा हि साधवः ॥ ५१ ॥
Ibid, अ. २१५.
- २१९ दयालवो महान्तो हि स्वभावादेव साधवः ॥ १ ॥
- २२० साधूनां समचित्तानां तथा भूतदयावताम् ॥
न च द्वीनोत्तमः क्वापि नात्मीयो हि परस्तथा ॥ ६ ॥

- २२१ यथा गंगा मनुष्याणां पापनाशस्य भाविनी ॥
तथा मन्दसमुद्गारस्वभावाः साधवः स्मृताः ॥ ९ ॥
स्कांद. वैष्णवखंड. वैशाखमा. अ. १८.
- २२२ [आपो वस्त्रं तिलास्त्रैलं गंधो वा सयवा तथा ॥
पुष्पाणामधवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ १२५ ॥]
- २२३ मोहजालस्य यो योनिर्मूढैरिह समागमः ॥
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ १२६ ॥
- २२४ तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च शुद्धभावैस्तपस्विभिः ॥
सज्जिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ १२७ ॥
- २२५ न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नात्मज्ञैर्विशेषतः ॥
येषां श्रीययवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ॥ १२८ ॥
- २२६ धर्माचारात्प्रहीयते न च सिद्ध्यति मानवाः ॥
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमाद् ॥ १३० ॥
- २२७ मध्येष्वैव मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ १३१ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकखंड. अ. ४५.
- २२८ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥
छायेव कर्मसन्निवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ २७ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. ८४.

S'atrujit says to R'tadhvaja :

- २२९ [पराक्रमवता वीर त्वया तद्वहुलीकृतम् ॥
यदुपात्तं यथाः पितृधनं वीर्यमथापि वा ॥ १४ ॥]
- २३० तत्र ह्रापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥
तद्वीर्यादधिकं यस्तु पुनरन्यत्स्वशक्तिः ॥ १५ ॥
- २३१ निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरमुत्तमम् ॥
यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्यं यथासि वै ॥ १६ ॥
- २३२ न्यूनतां नयति प्राज्ञास्त्रमाहुः पुरुषायुधम् ॥
तन्मया ब्राह्मणत्राणं कृतमासीद्यथा त्वया ॥ १७ ॥
मार्कण्डेय. अ. १९.

- २३३ यस्मिन्पदा पुष्करनाभमायया
दुरन्तया स्पृष्टधियः पृथग्यशः ॥
कुर्वन्ति तत्र ह्यलुकम्पया कृपां
न साधवो दैवबलात्कृते क्रमम् ॥ ४८ ॥
भागवत. चतुर्थस्कन्ध. अ. ६.
- २३४ त एते साधवः साध्वी सर्वसङ्गविवर्जिताः ॥
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥
- २३५ सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो
भवन्ति ह्येकस्मिन्सायनाः कथाः ॥
तज्जोषणादाश्चपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुकसिष्यति ॥ २५ ॥
भागवत. वृ. स्कन्ध. अ. २४.

२३६ [ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ॥
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥]

२३७ अर्थज्ञात्संज्ञयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् ॥
मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥

भागवत. तु. स्कन्ध. अ. २९.

२३८ तेष्वशान्तेषु मृदेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ॥
सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडाभृगेषु च ॥ ३५ ॥

२३९ न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यत्प्रसङ्गतः ॥
योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो तथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥ ३६ ॥

Ibid, अ. ३१.

२४० पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकं सतां मतः ॥
गायन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥

२४१ योगैर्हेमेव दुर्वर्ण भावयिष्यन्ति साधवः ॥
निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥

Ibid, अ. १४.

२४२ यदा न योगोपचित्तानु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग ॥
अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्या-
दात्यन्तिको यत्र न मृत्युहासः ॥ ३० ॥

Ibid, अ. २७.

A gentleman !

२४३ [स पूज्यः सर्वलोकेषु यशो विस्तारयन्वशी ॥
सदाचारविधिप्रज्ञः सर्वेन्द्रियमनोहरः ॥ ४६ ॥
२४४ नृत्यवादित्रगीतज्ञः सुभगः प्रियदर्शनः ॥
नित्यममलानकुसुमो दिव्याभरणभूषितः ॥ ४७ ॥
२४५ नीलोत्पलदलश्यामो नीलकुञ्चितमूर्द्धजः ॥
अजघन्याः सुमध्याश्च सर्वसौभाग्यपूरिताः ॥ ४८ ॥
२४६ सर्वैश्वर्यगुणोपेता यौवनेनातिगर्विताः ॥
स्त्रियः सेवन्ति तत्रस्थाः शयने रमयन्ति च ॥ ४९ ॥]

पद्म. सृष्टिखंड. अ. १५.

Advice to a Pandit ?

२४७ दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पंडितम् ॥
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ॥ २२ ॥
२४८ मूलधातिषु सज्जन्ते बुद्धिमतो भवद्विधाः ॥
अष्टांगां बुद्धिमाहुर्वा सर्वश्रेयोपिधातिनीम् ॥ २३ ॥
२४९ आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पंडितबुद्धयः ॥
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःस्त्राभ्यामर्पितं जगत् ॥ २६ ॥
२५० चतुर्भिः कारणैर्दुःखं शरीरं मानसं च यत् ॥
माभसं चाप्यप्रियस्य संयोगः प्रियवर्जनम् ॥ ४ ॥

- २५१ स्नेहाच्च सज्जनो नित्यं जन्तुर्दुःखमुपैति च ॥
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ॥ ३३ ॥
- २५२ तस्मात्स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसञ्चयात् ॥
स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३७ ॥
- २५३ ज्ञानान्वितेषु सिद्धेषु शास्त्रज्ञेषु कृतारमसु ॥
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३८ ॥
- [२५४ या दुस्त्वजा दुर्मतिमिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥
यासौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४१ ॥
- २५५ अनाद्यंता तु सा तृष्णा ह्यंतर्देहगता तृणाम् ॥
विनाशयति संभूता लोहं लोहमलं यथा ॥ ४२ ॥
- २५६ यथैवैधःसमुत्थेन वह्निना नाशमुच्छति ॥
तथाऽकृतात्मा लोभेन स्वोत्पन्नेन विनश्यति ॥ ४३ ॥
- २५७ तस्माल्लोभो न कर्तव्यः शरीरे चात्मबन्धुषु ॥
प्राप्तेषु वा न हव्येत नाशो वापि न शोचयेत् ॥ ४४ ॥]
- स्कांद. माहे. खं. कौ. खं. अ. ४६.
- २५८ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं ब्रह्माश्रयं संवृणुतेऽनुसम्पदः ॥ ४४ ॥
भागवत. ४. अ. २१.
- २५९ न नूनं मुक्तसङ्गानां तादृशानां द्विजर्षभ ॥
गृहेष्वभिनवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥
- २६० महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः ॥
छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुम्बे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥
- Ibid. ५. अ. १.
- २६१ अयं प्रमत्तस्य घनेष्वपि स्या-
द्यतः स आस्ते सह षट्सपलः ॥
जितेभिर्द्रव्यस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥
- Ibid. ५. अ. १.
- २६२ वेहवाग्बुद्धिर्जं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥
क्षिपन्त्यधं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥
- Ibid. ६. अ. १.
- २६३ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ॥
अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥
- Ibid. ६. अ. १६.
- २६४ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ॥
स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ॥
न राति रोगिणोऽपथ्यं वान्छितोऽपि भिषक्तमः ॥ ५० ॥
- Ibid. ६. अ. ९
- २६५ महीयसां पादरजोऽभिषेकं
निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥
- Ibid. ७. अ. ५.

- २६६ संग्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् ॥
कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥
- २६७ तदिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः ।
न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र धूमपण्डिताः ॥ ८ ॥ ❀
- २६८ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥
Ibid, ६, अ. १८.
- २६९ साधुषु ग्रहितं तेजः ग्रहणं कुरुतेऽशिवम् ॥
तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ॥
त एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुमन्यथा ॥ ७० ॥
Ibid, ९, अ. ४.
- २७० सङ्गं त्यजेत मिथुनवतिनां मुमुक्षुः
सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ॥
एकश्चरन्नहसि चित्तमनन्त ईशे
युज्येत तद्गतिषु साधुषु चैत्रसङ्गः ॥ ५१ ॥
Ibid, ९, अ. ६.
- २७१ साधूनां समचित्तानां सुतरां मस्कृतात्मनाम् ॥
दर्शनाद्भो भवेद्वन्धः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥ ४१ ॥
Ibid, १०, अ. १०.
- २७२ अहो येषां वरं जन्म सर्वप्राणयुपजीवनम् ॥
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३ ॥
Ibid, १०, अ. २२.
- २७३ न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥
अस्त्वस्त्वपरदृष्टीनाममिश्रोदास्तविद्विषाम् ॥
उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥
- २७४ ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ॥
विदुषः कार्यसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥
Ibid, १०, अ. २४.
- २७५ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरिते क्वचित् ॥
तेषां यस्त्वचो युक्तं बुद्धिमांस्तस्माचरेत् ॥ ३२ ॥
Ibid, १०, अ. ३३.
- २७६ कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥
अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ४० ॥
Ibid, १०, अ. ५१.
- २७७ सम्यग्यवसितं राजम्भवता शत्रुकीर्तिनी ॥
कल्याणी येन ते कीर्तिलोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥
Ibid, १०, अ. ७२.
- २७८ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ॥
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥ १९ ॥
Ibid, १०, अ. ७२.

२७९ तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥

कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥ ३६ ॥

Ibid. ३. अ. १९.

२८० अतः कविर्नामसु यावदर्थः

स्यादग्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ॥

सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत भूयः

परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥

२८१ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासै-

र्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ॥

सत्यञ्जलौ किं पुरुषाऽऽन्नपाण्या

दिश्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥

२८२ धीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षा

नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥

रुद्धा गुहाः किमजितोऽव्रतिनोपसन्नान्

कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्वान् ॥ ५ ॥

Ibid. २. अ. २.

२८३ न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥

ते पुनस्त्युरकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥

Ibid. १०. अ. ८४.

२८४ वितैषणां यज्ञदानैर्गृहेर्दारसुतैषणाम् ॥

आत्मलोकैषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ॥ ३८ ॥

Ibid. १०. अ. ८४.

२८५ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥

छायेच्च कर्मसन्निवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

Ibid. ११. अ. २.

२८६ भृतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः ॥

तद्विद्वान् चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेश्वृतम् ॥ ३७ ॥

२८७ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ॥

ज्ञानं यथा न नश्येत् नावकीर्येत् वाङ्मनः ॥ ३९ ॥

२८८ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ॥

न तेषु युज्यते देही गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ५० ॥

Ibid. ११. अ. ७.

२८९ मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाहो दुरत्ययः ॥

अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥

Ibid. ११. अ. ८.

२९० देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्राणयोत्थितः ॥

अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वमदगमया ॥ ८ ॥

Ibid. ११. अ. ११.

- २९१ अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ॥
मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १३ ॥
Ibid. ११. अ. १४.
- २९२ समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं
दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ॥
असंशयं यस्य मनो विनश्य-
द्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥
Ibid. ११. अ. २३.
- २९३ सन्तो दिशन्ति चक्षूषि बहिरर्कः समुत्थितः ॥
देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव च ॥ ३४ ॥
Ibid. ११. अ. २६.
- २९४ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् ॥
न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥
Ibid. ११. अ. २८.
- २९५ सद्भिः सङ्गं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ॥
नासद्भिरिह लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥ २ ॥
गहड. op. cit., अ. १०८.
- २९६ स्वकर्मधर्माजितजीवितानां
ज्ञास्त्रेषु दारेषु सदा रतानाम् ॥
जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणाम्
गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ४३ ॥
Ibid. अ. १०९.
- २९७ कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती तु मनस्विनः ॥
मूर्ध्नि वा सर्वलोकानां शर्षितः पतितो वने ॥ १३ ॥
- २९८ नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य किल शौनक ॥
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कुत्रचित् ॥ २९ ॥
- २९९ न सर्वत्रित्कश्चिदिहास्ति लोके
नात्यन्तमूर्खो भुवि चापि कश्चित् ॥
ज्ञानेन नीचोत्तममध्यमेन
योऽयं विजानाति स तेन विद्वान् ॥ ३० ॥
Ibid. अ. ११०.
- ३०० आतृवत्परदारेषु परद्वन्द्वेषु लोष्टवत् ॥
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १२ ॥
Ibid. अ. १११.
- ३०१ गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत् ॥
पण्डितस्य गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ॥ १ ॥
- ३०२ सद्भिरासीत सत्ततं सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ॥
सद्भिर्विवादं मैत्रीञ्च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥ २ ॥

- ३०३ पण्डितैश्च विनीतैश्च धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥
बन्धनस्थोऽपि तिष्ठेच्च न तु राज्ये खलैः सह ॥ ३ ॥
- ३०४ वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ॥
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ९ ॥

Ibid, अ, ११३.

- ३०५ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंहतम् ॥
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ४१ ॥
- ३०६ न प्रहृष्यति सम्मानैः नावमानैः प्रकुप्यति ॥
न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत्साधोस्तु लक्षणम् ॥ ४२ ॥

Ibid, अ, ११३.

- ३०७ सर्वभूतेषु विश्वासः सर्वभूतेषु सात्त्विकः ॥
स्वभावमात्मना गृहेदेतत्साधोर्हि लक्षणम् ॥ २३ ॥
- ३०८ नात्यन्तं मृदुना भाव्यं नात्यन्तं क्रूरकर्मणा ॥
मृदुनैव मृदुं हन्ति दारुणेनैव दारुणम् ॥ ४९ ॥
- ३०९ नात्यन्तैस्सरलैर्भावं नात्यन्तं मृदुना तथा ॥
सरलास्तत्र छिद्यन्ते कुञ्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ ५० ॥
- ३१० नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः ॥
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥ ५१ ॥
- ३११ नवे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ॥
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ ७३ ॥

Ibid, अ, ११४.

शौनक्रीयनीतिसारः

- ३१२ अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः ॥
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥ ११ ॥
- ३१३ मानो हि मूलमर्थस्य माने सति धनेन किम् ॥
प्रप्रेष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥ १२ ॥
- ३१४ अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ॥
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥ १३ ॥
- ३१५ वनेऽपि सिंहा न नमन्ति कं च
बुभुक्षिता मांसनिरीक्षणं च ॥
धनैर्विहीनाः सुकुलेषु जाता
न नीचकर्माणि समारभन्ते ॥ १४ ॥
- ३१६ नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ॥
नित्यमूर्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १५ ॥
- ३१७ तद्बुध्यते यद्विजमुक्तशेषं
सं बुद्धिमान्यो न करोति पापम् ॥
तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे
दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्मः ॥ ५१ ॥

- ३१८ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते येन वदन्ति धर्मम् ॥
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
नैतत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ५२ ॥
- ३१९ अश्वं श्रान्तं गजं मत्तं गावः प्रथमसूतिकाः ॥
अनूदके च मंजूकान्प्राज्ञो वूरेण वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

[Ibid, अ. ११५,

III The Wicked (नीचजन)

- ३२० शक्तेरपेक्षितो नीचो मम्यते बलमात्मनः ॥
तस्माद्य नीचं मतिमानुपेक्षेत कथंचन ॥ ४ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड, कौमारिकखंड, अ. २१,
- ३२१ स्वप्रशंसां प्रकुर्वाणः परापेक्षासमन्विताम् ॥
किं विचः पृथिवीं पूर्वं ययातिर्न पपात ह ॥ ४५ ॥
- ३२२ [यानि पूर्व प्रमाणानि कृतानीशेन धीमता ॥
तानि सम्पालनीयानि तानि कोऽतिक्रमेद्बुधः ॥ ४६ ॥] ❀
- ३२३ [त्वया कृतो महाबाहो हृद्रेण सह संगमम् ॥]
विश्वासो नैव कर्त्तव्यो दुर्हृदा च कथंचन ॥ १० ॥
- ३२४ ऊनेनापि हि तुच्छेन वैरिणापि कथंचन ॥
मैत्री बुद्धिमता कार्या आपद्यपि निवर्तते ॥ ११ ॥
- ३२५ न विश्वसेत्पूर्वविरोधिना कश्चित्
पराजिता खरबले त्वयाधुना ॥
पुराणदुष्टाः कथमद्य वै पुनः-
मैत्रं विकर्तुं न च ते यत्तेरन् ॥ १२ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड, केदारखंड, अ. १३.
- ३२६ शुभमिच्छश्चिजं प्राज्ञो नीचेभ्यो न हि निश्चयेत् ॥
क्षणमेकमपि प्राज्ञो नीचेभ्यो न हि निश्चयेत् ॥ १०५ ॥
पद्म. क्रियाखंड, अ. ६.
- ३२७ गौरवेण विना वीर न सतां विक्रमो भवेत् ॥
ज्वलिष्यति कथं वह्निर्विना काष्ठं धृतादिभिः ॥ ८१ ॥
- ३२८ न तु सिंहसभाः श्वानः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ८२ ॥
- ३२९ सरोजिनीगुणं वेत्ति भृङ्ग एव न दुर्दुरः ॥ १०४ ॥
- ३३० शुभस्य जलदस्यापि रागनैकस्य नोदयः ॥
तथापि नो भजेदन्यं विना चंद्रं कुसुद्वती ॥ १०५ ॥
- ३३१ कार्ये तु दुःखसाध्ये तु कार्यो नातिश्रमो जनैः ॥
कार्ये सिद्धे श्रमो न स्यादसिद्धे श्रम एव हि ॥ ११३ ॥
पद्म. क्रियाखंड, अ. ५.
- ३३२ कार्पण्यवृत्तिः स्वजनेषु सिन्धुः
कुक्षेलता नीचजनेषु भक्तिः ॥

अतीव रोषः कटुका च वाणी
नरस्य चिह्नं नरकागतस्य ॥ १३२ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. ५१.

३३३ मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य व्ययो मन्दायुषश्च वै ॥
निद्रया हियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मिभिः ॥ ९ ॥

भागवत. प्र. स्कन्ध. अ. १६.

३३४ कं योजयेन्मनुजोऽर्थं लभेत
निपातयन्नष्टदशं हि गर्ते ॥
एवं नराणां विषयस्पृहा च
निपातयन्निरये स्वन्धकूपे ॥ १६ ॥

३३५ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि-
र्योऽर्थान्समीहेत लिकामकामः ॥
अन्योऽन्यवैरः सुखलेशहेतो-
रनन्तदुःखं न च वेद मूढः ॥ १७ ॥

भागवत. ५. अ. ५.

३३६ यो ध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ॥
ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥

Ibid. ६. अ. १०.

३३७ सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ॥
तेषामुदेत्यर्घं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

Ibid. ७. अ. ५.

३३८ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदाम्बिताः ॥
मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्मर्षं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥

Ibid. १०. अ. ४.

३३९ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥
हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४६ ॥

Ibid. १०. अ. ४.

Kṛṣṇa while entering the mouth of the ājagara (serpent) says :

३४० कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं
न वा भमीषां च सतां विहिंसनम् ॥
द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य त-
ज्ज्ञात्वाऽविशन्तुण्डमशेषदग्धरिः ॥ २८ ॥

Ibid. १०. अ. १२.

३४१ नैतद्विचित्रं मनुजाभेमायितः
परावराणां परमस्य वेधसः ॥
अघोऽपि यत्स्पर्शनधौतपातकः
प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥

Ibid. १०. अ. १२.

Kāliya says:

- ३४२ वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ॥
स्वभावो दुस्त्वजो नाथ लोकानां यदसद्ब्रह्म ॥ ५६ ॥
Ibid. १०, अ. १६.
- ३४३ नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ॥
तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लगुडो यथा ॥ ५७ ॥
Ibid. १०, अ. ६८.
- ३४४ योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ॥
नाऽऽचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥
Ibid. १०, अ. ७२.
- ३४५ य उद्यतमनाहृत्य कीनाशमभियाचते ॥
क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥ १३ ॥
Ibid. ३, अ. २२.
- ३४६ किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ॥
वरं मुहुतं विदितं घटेन श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥
Ibid. २, अ. १.
- ३४७ अद्वान्तस्याविनीतस्य वृथा पण्डितमानिनः ॥
न गुणाय भवन्ति स नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६ ॥
Ibid. १०, अ. ७८.
- ३४८ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिन्वि-
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥
Ibid. १०, अ. ८४.
- ३४९ कर्मण्यारभमाणानां दुःखहृत्यै सुखाय च ॥
पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥
Ibid. ११, अ. ३.
- ३५० कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा सूर्खाः पण्डितमानिनः ॥
वदन्ति चाटुकान्मूढा यया माध्व्या गिरोऽसुकाः ॥ ६ ॥
Ibid. ११, अ. ५.
- ३५१ एष आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने शान्तमानिनः ॥
सीदन्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥
Ibid.
- ३५२ सङ्गं न कुर्यादसतां शिशोदरतृपां क्वचित् ॥
तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगाऽन्धवत् ॥ ३ ॥
Ibid. ११, अ. २६.
- ३५३ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ॥
स आशु भ्रमयति स्वार्थादसत्याभिलिखेक्षतः ॥ २ ॥
Ibid. ११, अ. २८.

बृहस्पतिनीतिसार

३५४ वरं हि नरके वासो न तु दुश्चरिते गृहे ॥

मरकाक्षीयते पापं कुगृहाच्च निवर्तते ॥ ३ ॥

गरुड. op. cit., अ. १०९.

३५५ कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-

न ज्ञायते सर्वगुणप्रमाथः ॥

अथः खलेनापि कृतस्य वहे-

नधिः शिखा याति कदाविदेव ॥ १६ ॥

Ibid. अ. ११०.

३५६ द्विजिह्वमुद्वेगकरं क्रूरमेकान्तदारुणम् ॥

खलस्याहेश्च वदनमपकाराय केवलम् ॥ १४ ॥

३५७ दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलंकृतोऽपि सन् ॥

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ १५ ॥

३५८ अकारणाविष्कृतकोपधारिणः

खलाञ्जयं कस्य न नाम जायते ॥

विषं महाहेर्विषमस्य दुर्वचः

सदुःसहं सन्निपतेत्सदा मुखे ॥ १६ ॥

३५९ तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ॥

अधैराज्यहरं भृत्यं यो हन्यात्स न हन्यते ॥ १७ ॥

३६० झरत्नयुक्ता मृदुमन्दवाक्या

जितेन्द्रियाः सत्यपराक्रमाश्च ॥

प्रागेव पश्चाद्विपरीतरूपा

ये ते तु भृत्या न हिता भवन्ति ॥ १८ ॥

३६१ दाम्भिकः कपटी चैव शठश्च स्पृहयान्वितः ॥

अज्ञातो भयभीतश्च राजा त्यक्तव्य एव सः ॥ २० ॥

Ibid. अ. १११.

३६२ माता यदि भवेच्छमीः पिता साक्षाज्जनार्दनः ॥

कुबुद्धौ प्रतिपत्तिश्चेत्तस्मिन्दण्डः पतेत्सदा ॥ १७ ॥

३६३ मृत्तिकानां सहस्रेण चोदकानां शतेन हि

न शुद्ध्यति दुराचारो भावोपहतचेतनः ॥ ४० ॥

३६४ नीचः सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ॥

आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५७ ॥

Ibid. अ. ११३.

३६५ अपहृष्ट परस्वं हि यस्तु दानं प्रयच्छति ॥

स दाता नरकं याति यत्कार्यास्तस्य तत्फलम् ॥ ६७ ॥

३६६ देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ॥

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६८ ॥

३६७ ब्रह्मणे च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥

निष्कृतिर्विहिता सङ्गिः कृतमे नास्ति निष्कृतिः ॥ ६९ ॥

- ३६८ नाश्नन्ति पितरो देवाः क्षुद्रस्य वृषलीपतेः ॥
 भार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्याश्रोपपतिर्गृहे ॥ ७० ॥
 ३६९ अकृतज्ञमनार्थञ्च दीर्घरोषमनार्जवम् ॥
 चतुरो विद्धि चाण्डालाञ्जाला जायेत पञ्चमः ॥ ७१ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

- ३७० गच्छतस्त्रिष्टतो वापि जाग्रतः स्वपतो न चेत् ॥
 सर्वसत्त्वहितार्थाय पशोरिव विचेष्टितम् ॥ ३० ॥
 ३७१ अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
 श्रुतिसमये बहुभिर्वितर्कितस्य ॥
 उदरभरणमात्रमुष्टुद्धेः
 पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥ ३१ ॥
 ३७२ शौर्ये तपसि दाने च यस्य न प्रथितं यशः ॥
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ३२ ॥
 ३७३ दुर्जनस्य हि संगेन सुजनोऽपि विनश्यति ॥
 प्रसन्नमपि पानीर्यं कर्दमैः कलुपीकृतम् ॥ ३९ ॥

Ibid. अ. ११५.

IV. Wealth and Poverty (धन-दारिद्र्य)

- ७४ चतुःसागरपर्यन्तां यो भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ॥
 तुल्यादमकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ २६५ ॥
 पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.
 ३७५ [अर्थश्चेत्सर्वथा रक्ष्य इति कैश्चिदुदाहृतम् ॥
 तत्कथं न हरिश्चन्द्रोऽरक्षत्कुशिकनन्दने ॥ ३५ ॥
 ३७६ धर्मस्तु रक्षितः सर्वैरपि देहव्ययेन च ॥
 शिविप्रभृतिभूपालैर्दधीन्निप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३६ ॥]
 स्कंद. काशीखंड. अ. ४६.
 ३७७ को गृध्चेत्पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ॥
 ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥
 भागवत. ६. अ. ७.
 ३७८ अहो गुणाः सौम्यता च विद्वत्ता जन्म सत्कुले ॥
 दारिद्र्याम्बुधिमग्नस्य सर्वमेतन्न शोभते ॥ ११ ॥
 ३७९ विप्राः पुत्राश्च पौत्राश्च बान्धवा आतरस्तथा ॥
 शिष्याश्च सर्वे मनुजास्त्यजन्त्यैश्वर्यवर्जितम् ॥ १२ ॥
 स्कंद. वैष्णवखंड. वैकुण्ठचलमा. अ. २०.
 ३८० लक्ष्म्या हीनस्य लोकस्य लोकेऽस्मिन्व्यर्थतां व्रजेत् ॥ २४ ॥
 ३८१ मृतो नरो गतश्रीको मृतं राष्ट्रमराजकम् ॥
 मृतमश्रोत्रिणे दानं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ २५ ॥
 ३८२ लक्ष्म्या हीनस्य मर्त्यस्य बान्धवोऽपि विजायते ॥
 प्रार्थयिष्यति मां नूनं दृष्ट्वा तं चान्यतो व्रजेत् ॥ २६ ॥
 ३८३ धनहीनं तरं त्यक्त्वा कुलीनमपि चोत्तमम् ॥
 गच्छति स्वजनोऽन्यत्र शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ २८ ॥

- ३८४ तत्कार्यकरणार्थाय दरिद्रोऽभ्येति चेद्ब्रह्म ॥
 धनिनो भर्त्सयन्तेन समागच्छन्ति नातिकम् ॥ २९ ॥
- ३८५ कृपणोऽपि धनाढ्यश्चेदागच्छति हि याचितुम् ॥
 एष दास्यति मे किञ्चिदिति चित्ते नृणां भवेत् ॥ ३० ॥
- ३८६ मम त्वं पूर्ववन्शीयः पिता ते च पितुर्मम ॥
 सदा स्नेहपरश्चासीत्वं च स्नेहविवर्जितः ॥ ३१ ॥
- ३८७ एवं ब्रुवन्ति लोकेऽग्न धनिनां पुरतःस्थिताः ॥
 कुलीना अपि पापानां दृश्यन्ते धनलिप्सया ॥
 दरिद्रस्य मनुष्यस्य क्षितौ राज्यं प्रकुर्वतः ॥ ३२ ॥
- ३८८ प्रक्षोषः केवलं भावो हृदयस्य महासुने ॥
 द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिपोषणौ ॥
 यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ३३ ॥
- ३८९ इमशानमपि सेवन्ते धनलुब्धा निशागमे ॥
 जनेतारमपि त्यक्त्वा नित्यं याति सुदूरतः ॥ ३४ ॥
- ३९० सुमुखोऽपि भवेद्विद्वानकुलीनोऽपि सत्कुलः ॥
 यस्य विसं भवेद्धर्म्ये विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ३५ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २०९.

- ३९१ अर्थसंपद्धिमोहाय विमोहो नरकाय च ॥
 तस्मादर्थमनर्थं तं मोक्षार्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १४ ॥
- ३९२ यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्मुखि ॥
 आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १५ ॥
- ३९३ दोषहीनोऽपि धनवान्भूपाकैः परितोष्यते ॥
 दरिद्रः कृतदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १६ ॥

etO.,
 स्कांद. नागरखंड. अ. १८५.

- ३९४ न सा विद्या न तच्छिल्पं न तत्कार्यं न सा कला ॥
 अर्थार्थिभिर्न तज्ज्ञानं धनिनां यन्न दीयते ॥ ४३ ॥
- ३९५ इह लोके च धनिनां परोऽपि स्वजनायते ॥
 स्वजनोऽपि दरिद्राणां कार्यार्थं दुर्जनायते ॥ ४४ ॥
- ३९६ अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संनृतेभ्यस्ततस्ततः ॥
 प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्यो यथापगाः ॥ ४५ ॥
- ३९७ पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते ॥
 वंद्यते यदवन्ध्योऽपि ह्यनुबंधो धनस्य सः ॥ ४६ ॥
- ३९८ अज्ञानादिद्विधाणीव स्युः कार्याण्यखिलानि ह ॥
 सर्वस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ४७ ॥
- ३९९ अथार्थी सर्वलोकोऽयं इमशानमपसेवते ॥
 जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वः संयाति दूरतः ॥ ४८ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. १५५.

- ४०० अर्थसंपद्धिमोहाय विमोहो नरकाय च ॥
 तस्मादर्थं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ ४१ ॥

- ४०१ आदरं राजसदसि धनेन लभते नरः ॥
 सुभटः शत्रुसंग्रामे विक्रमेण यथा जयम् ॥ ३७ ॥
- ४०२ गृहस्थस्तु धनं प्राप्य परां पुष्टिं ब्रजत्यलम् ॥
 शरत्परिणतं सस्यमनङ्गवानिव विदपते ॥ ३८ ॥
- ४०३ धनिर्न न विमुञ्चन्ति बांधवोऽन्ये च ये जनाः ॥
 मधुमत्सुमनो युक्तं पादपं मधुपा इव ॥ ३९ ॥
 धनाभावेन गृहिणां कृशत्वमुपजायते ॥
 सर्वतो ग्रीष्मसमये त्वम्भसां सरसामिव ॥ ४० ॥
- ४०४ [तद्धनं वर्तते भूरि गृहे तव विशांपते ॥
 कुतः कृशत्वमङ्गानां गोप्यं चेन्न वदाद्य मे ॥ ४१ ॥]

पद्म. उत्तरखंड, अ. २०१.

- ४०५ नित्यार्जितेन विचेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ॥
 गृहापत्यासपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चक्रे ॥ १९ ॥

भागवत. ११. अ. ३.

- ४०६ नाधनस्यास्त्ययं लोको न परश्च कथंचन ॥
 अभिशस्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ॥ ७ ॥
- ४०७ दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥
 पतितः शोच्यते सर्वैर्निर्धनश्चापि शोच्यते ॥ ८ ॥
- ४०८ यः कृशाश्वः कृशधनः कृशभृत्यः कृशातिथिः ॥
 स वै प्रोक्तः कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ ९ ॥
- ४०९ अर्थवान्बुधकुलीनोऽपि लोके पूज्यतमो नरः ॥
 शशिनस्तुल्यवदंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ १० ॥
- ४१० ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः ॥
 ते सर्वे धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किंकराः ॥ ११ ॥
- ४११ यद्यप्ययं त्रिभुवने अर्थोऽस्माकं पराङ्ग हि ॥
 तथाप्यन्यप्रार्थितो हि तस्यैव फलदो भवेत् ॥ १२ ॥

स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकाखंड. अ. २.

- ४१२ अर्थलाभेऽपि महति स्वाध्यायं न समुत्सृजेत् ॥
 कुलान्यकुलतां यान्ति स्वाध्यायस्य विवर्जनात् ॥ ९० ॥

विष्णुधर्मोत्तर. द्वितीयखंड. अ. ८९.

- ४१३ यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च ॥
 निःश्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः ॥ २९ ॥
- ४१४ बलशौर्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना ॥
 लंघनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः ॥ ३० ॥
- ४१५ भवत्यपध्वस्तमतिर्लघितः प्रथितः पुमान् ॥
 एवमत्यन्तनिःश्रीके त्रैलोक्ये सत्त्ववर्जिते ॥ ३१ ॥

विष्णु. प्रथमांश. अ. ९.

- ४१६ धनहीनं जनं दृष्ट्वा सखापि हि पलायते ॥
 मेघः शरघस्त्रहीनः खण्डं खण्डं नयेन्महत् ॥ २६ ॥

- ४१७ खादितुं प्राप्यते यावत्तावदेव हि बान्धवाः ॥
 धनं यस्य कुलं तस्य बुद्धिस्तस्य स पण्डितः ॥ २७ ॥
 ४१८ अर्थैर्विहीनः पुरुषो जीवन्नपि मृतोपमः ॥
 धर्मार्थेविद्यार्जनतो मतिर्यस्य निवर्तते ॥ २८ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ४

- ४१९ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ॥
 लोभः स्वल्पोऽपि तान्हन्ति शत्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥
 ४२० अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणेऽव्यये ॥
 नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता अमो नृणाम् ॥ १७ ॥
 ४२१ स्तेयं हिंसाऽनृतं दुग्धः कामः क्रोधः स्त्रयो मदः ॥
 भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ १८ ॥
 ४२२ पुते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ॥
 तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥
 ४२३ भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ॥
 पुकाः स्त्रिधाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥
 ४२४ अर्थेनारूपीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ॥
 त्यजन्त्याशुस्पृधो भ्रन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥
 ४२५ लब्ध्वा जन्माऽमरप्रार्थ्य मानुष्यं तद्विजाड्यताम् ॥
 तदनादृत्य ये स्वार्थं भ्रन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥ २२ ॥
 ४२६ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ॥
 द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्याऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥
 ४२७ व्यर्थयाऽर्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ॥
 कुशला येन सिद्ध्यन्ति जरठः किं नु साधयेत् ॥ २४ ॥
 ४२८ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ॥
 कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽर्थं सुविमोहितः ॥ २६ ॥

भागवत. ११. अ. २३.

- ४२९ अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मतिनाम् ॥
 असंबद्धा गिरो रुक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥

Ibid. १०. अ. ६८.

- ४३० [हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ॥
 श्रीमदाङ्गशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥]

Ibid. १०. अ. ७३.

- ४३१ अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ॥
 परिरिद्धतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो विभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

Ibid. १०. अ. ८१.

- ४३२ वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं शुशुक्षतः ॥
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥

Ibid. ९. अ. २१.

- ४३३ असतः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमाजनम् ॥
 आत्मौपम्येन भूतास्ति दरिद्रः परमीक्षते ॥ १३ ॥

- ४३४ यथा कण्टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नैच्छति तां व्यथाम् ॥
जीवसाम्यं गतो लिङ्गैर्न तथाऽविद्धकण्टकः ॥ १४ ॥
- ४३५ दरिद्रो निरहंस्तम्भो मुक्तिः सर्वमदैरिह ॥
कृच्छ्रं यदृच्छयाऽऽप्नोति तद्धि तस्य परं तपः ॥ १५ ॥
- ४३६ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकाङ्क्षिणः ॥
इन्द्रियाण्याशु शुष्यन्ति हिंसापि विनिवर्तते ॥ १६ ॥
- ४३७ दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः ॥
सद्भिः क्षिणोति तं तर्प्यं तत आराद्धिशुद्ध्यति ॥ १७ ॥
- ४३८ [साधूनां समचित्तानां मुकुन्दचरणैषिणाम् ॥
उपेक्ष्यैः किं धनस्तम्भैरसद्भिरसदाश्रयैः ॥ १८ ॥]

Ibid. १०. अ. १०.

बृहस्पतिनीतिसार

- ४३९ पन्थान इव विप्रेन्द्र सर्वसाधारणाः श्रियः ॥
मदीया इति मत्वा वै न हि हर्षयुतो भवेत् ॥ ७४ ॥
- गरुड. op. cit., अ. ११४.
- ४४० अदृष्टपूर्वा बहवः सहायाः
सर्वे पदस्थस्य भवन्ति मित्राः ॥
अर्थैर्विहीनस्य पदच्युतस्य
भवत्यकाले स्वजनोऽपि शत्रुः ॥ ७ ॥
- ४४१ आपत्सु मित्रं जानीयाद्रणे शूरं रहः शुचिम् ॥
भार्या च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥ ८ ॥
- ४४२ वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसा
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका अष्टं नृपं मन्त्रिणः ॥
पुष्पं पश्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः
सर्वैः कार्थ्यवशाज्जनो हि रमते कस्यास्ति को बल्लभः
(कस्यापि नो बल्लभः इ. पा.) ॥ ९ ॥
- ४४३ धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ॥
मृतं च यन्न मुच्यते समर्जयस्व तद्धनम् ॥ २१ ॥
- ४४४ यदर्जितं प्राणहरैः परिश्रमैः
मृतस्य तं वै विभजन्ति रिक्थिनः ॥
कृतं च यदुक्कृतमर्थलिप्सया
तदेव दोषोपहतस्य यौतुकम् ॥ २२ ॥

Ibid. अ. १०९.

- ४४५ यदि विभवविहीनः प्रच्युतो वाशु दैवात्
न तु खलजनसेवा काङ्क्षयन्नेव नीचाम् ॥
न तृणमदनकार्थ्यं सुक्षुधार्तोऽस्ति सिंहः
पिबति रुधिरमुष्णं प्रायज्ञाः कुञ्जराणाम् ॥ १८ ॥
- ४४६ धनप्रयोगकार्थ्येषु तथा विद्यागमेषु च ॥
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलजः सदा भवेत् ॥ २५ ॥

- ४४७ धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ॥
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥ २६ ॥
 ४४८ लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं दानशीलता ॥
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ २७ ॥
 ४४९ कालविच्छ्रोत्रियो राजा नदी साधुश्च पञ्चमः ॥
 एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ २८ ॥

Ibid. अ. ११०.

- ४५० असमर्थाश्च कुर्वन्ति सुनयो द्रव्यसञ्चयम् ॥
 किं पुनस्तु महीपालः पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥ १६ ॥
 ४५१ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥
 यस्यार्थाः स पुमँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १७ ॥
 ४५२ त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं
 पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनान् ॥
 ते चार्थवन्तं पुनराश्रयन्ति
 ह्यर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥ १८ ॥
 ४५३ धिग्बिभृक्ष शरीरसुखलालितमानवेषु
 मा खेदयेद्धनकृशं हि शरीरमेव ॥
 सद्धारका ह्यधनपाण्डुसुताः श्रुता हि
 दुःखं विहाय पुनरेव सुखं प्रपन्नाः ॥ २५ ॥

Ibid. अ. १११.

- ४५४ मधुहेव दुहेत्सारं कुसुमञ्च न वातयेत् ॥
 वत्सापेक्षी दुहेत्क्षीरं भूमिं गां चैव पार्थिवः ॥ ५ ॥
 ४५५ यथा क्रमेण पुण्येभ्यश्चिनुते मधु षड्पदः ॥
 तथा वित्तमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ ६ ॥
 ४५६ वरुभीकं मधुजालञ्च शुक्लपक्षे तु चन्द्रमाः ॥
 राजद्रव्यञ्च भैक्ष्यञ्च स्तोकं स्तोकं प्रवर्द्धते ॥ ७ ॥
 ४५७ अर्जितस्य क्षयं दृष्ट्वा संप्रदत्तस्य सञ्चयम् ॥
 अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ ८ ॥
 ४५८ वरं विन्ध्याटव्यां निवसनमभुक्तस्य मरणं
 वरं सर्पाकीर्णं शयनमथ कूपे निपतनम् ॥ (प्रपतनम् इ. पा.)
 वरं भ्रान्तावर्ते सभयजलमध्ये प्रविशनं
 न तु स्वीये पक्षे हि धनमणु देहीति कथनम् ॥ ११ ॥
 ४५९ भाग्यक्षयेषु क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्पदः ॥
 पूर्वाजिते हि सुकृते न नश्यन्त कदाचन ॥ १२ ॥
 ४६० येषार्था धर्मेण ते सत्या येषधर्मेण गताः श्रियाः ॥
 धर्मार्थी च महाँल्लोके तत्स्मृत्वा ह्यर्थकारणात् ॥ ३५ ॥
 ४६१ अन्नार्थी यानि दुःखानि करोति कृपणो जनः ॥
 तान्येव यदि धर्मार्थी न भयः क्लेशभाजनम् ॥ ३६ ॥

- ४६२ सर्वेषामेव शौचानां अन्नशौचं त्रिशिष्यते ॥
योऽन्नाथैः शुचिः शौचान्न मृदा वारिणा शुचिः ॥ ३७ ॥
Ibid., अ. ११३.
- ४६३ कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं
बह्वाशिनं तिष्ठुरवाक्यभाषिणम् ॥
सूय्योदये ह्यस्तमयेऽपि शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥ ३५ ॥
- ४६४ नित्यं छेदस्तृणानां धरणिविलिखनं पादयोश्चापमार्ष्टिः
दन्तानामप्यशौचं मलिनवसनता रूक्षता मुर्ध्जानाम् ॥
द्वे संध्ये चापि निद्रा त्रिवसनशयनं ग्रासहासातिरेकः
स्नाने पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत्केनैवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ ३६ ॥
- ४६५ यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य विशेषतः ॥
शिरसा धार्यमाणस्य ह्यलक्ष्मीः प्रतिहन्यते ॥ ३८ ॥
- ४६६ दीपस्य पश्चिमा छाया छाया शय्यासनस्य च ॥
रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥ ३९ ॥
- ४६७ पूर्वं पश्चाच्चरन्त्यायं सदैव बहुसम्पदः ॥
विपरीतमनार्यं च यथेच्छसि तथा चर ॥ ५३ ॥
Ibid., अ. ११४.

V. A. Miser (कृपणः)

- ४६८ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदक् ॥
तस्य तानिच्छतो यच्छेद् यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ४९ ॥
- ४६९ स्वर्थं निःश्रेयसं विद्वाश्च वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ॥
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥ ५० ॥
भागवत. ६. अ. ९.
- ४७० हिंत्वाऽन्यान्भजतेऽयं श्रीः पादस्पर्शशयाऽसकृत् ॥
आत्मदोषोपवर्गेण यद्याज्ञा जनमोहिनी ॥ ४७ ॥
Ibid. १०. अ. २३.
- ४७१ किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं ॥
किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥ ५८ ॥
Ibid. १०. अ. ९.

बृहस्पतिनीतिसार

- ४७२ सञ्चितं निहितं द्रव्यं परामृश्यं मुहुर्मुहुः ॥
आखोरिव कदर्यस्य धनं दुःखाय केवलम् ॥ २३ ॥
- ४७३ नम्रा व्यसनिनो रूक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ॥
दर्शयन्तीह लोकस्य अदातुः फलमीदृशम् ॥ २४ ॥
- ४७४ शिक्षयन्ति च याचन्ते देहीति कृपणा जनाः ॥
अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानपि ॥ २५ ॥
- ४७५ सञ्चितं ऋतुशतैर्न युज्यते
याचितं गुणवते न दीयते ॥

तत्कदर्यपरिरक्षितं धनं

चोरपार्थिवगृहे प्रयुज्यते ॥ २६ ॥

४७६ न देवेभ्यो न विप्रेभ्यो बन्धुभ्यो नैव चात्मने ॥

कदर्यस्य धनं याति त्वश्विनस्करराजसु ॥ २७ ॥

४७७ अतिक्रेशेन येऽप्यर्था धर्मस्यातिक्रमेण च ॥

अरेर्वा प्रणिपातेन मा भवेयुः कदाचन ॥ २८ ॥

गरुड, पूर्वखंड, आचारकांड, अ. १०९.

शौनकीयनीतिसार

४७८ अर्थातुराणां न सुहृन् बन्धुः

कामातुराणां न भयं न लज्जा ॥

चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा

क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ ६७ ॥

४७९ कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यवरस्य च ॥

परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥ ६८ ॥

४८० सुखं स्वपितृवृणवान्वाधिसुक्तश्च यो नरः ॥

सावकाशस्तु वै भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः ॥ ६९ ॥

(नै शक्तिः इ. पा.)

४८१ सुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ॥

मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके ॥ ७० ॥

४८२ कुक्षस्य कीटघातस्य वातान्निष्कासितस्य च ॥

शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥ ७१ ॥

४८३ जगात्पतिर्हि याचिस्वा विष्णुर्वामनतां गतः ॥

कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥ ७२ ॥

Ibid, अ. ११५.

४८४ प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ॥

हृद् चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥

भागवत. ११. अ. २३.

VI Destiny-Action (दैव-कर्म)

४८५ ग्रीतं हुताश्वदपि दैवयोगात्सञ्जायते चन्द्रमसोऽपि तापः ॥

परिग्रहात्सौख्यसमुद्भवोऽत्र भूतोऽभवद्भाविवि(वी?) न मर्त्यलोके ॥ ५७ ॥

४८६ कष्टं वने निवसतोऽत्र सदा नरस्य

नो केवलं निजतनुप्रभवं भवेच्च ॥

दैवं च पित्र्यमखिलं न विभाति कृत्यं

तस्माद्गृहे निवसतात्महितं प्रचिन्त्यम् ॥ ५४ ॥

स्कांद, नागरखंड, अ. १४७.

४८७ [बलेन प्रज्ञया नित्यं मन्त्रपौरुषविक्रमैः ॥

सहायैश्चैव मित्रैश्च नालभ्यं लभते नरः ॥ १२५ ॥]

४८८ लाभालाभे सुखे दुःखे विवाहे मृत्युजीवने ॥

भोगे रोगे वियोगे च दैवमेव हि कारणम् ॥ १२६ ॥

४८९ [कुरुपाः कुकुला मूर्खाः कुत्सिताचारनिन्दिताः ॥

शौर्यविक्रमहीनाश्च दैवाद्वाज्यानि भुञ्जते ॥ १२७ ॥]

पद्म. उत्तरखंड. अ. १२८.

४९० जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ॥ २५ ॥

भागवत. १२. अ. ६.

४९१ वनं परित्यज्य कुशानुभीत्या

जलं प्रविष्टो नलिनीसुखार्थम् ॥

सन्दह्यते तत्र हिमानलेन

यद्यस्य कर्म न तदन्यथा स्यात् ॥ ५५ ॥

४९२ वेदादिशास्त्रमखिलं प्रपठन्तु लोकाः

कुर्वन्तु नाम सततं क्षितिपालसेवाम् ॥

उग्रं तपः प्रतिदिनं प्रतिसाधयन्तु

न श्रीस्तथापि च भजत्यतिभाग्यहीनम् ॥ ५६ ॥

४९३ भस्त्रकोपरि तिष्ठन्ति दुःखानि च सुखानि च ॥

अन्तकाले समायान्ति हठादन्यानि सत्तम ॥ ५७ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

४९४ स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ॥

तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मेनीषिणः ॥ १ ॥

४९५ प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ॥

सात्त्विकात्कर्मणः पूर्वात्सिद्धिः स्यात्पौरुषं विना ॥ २ ॥

४९६ पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति भार्गव ॥

दैवं पुरुषकारश्च द्वयं पुंसः फलावहम् ॥ ३ ॥

अभि. अ. २२६.

४९७ [न पुत्रबांधवा दारा न समस्तः सुहृज्जनः ॥

संकटेऽभ्युपगच्छन्ति व्रजंतमेकगामिनम् ॥ ९४ ॥]

४९८ यदेव कर्म कैवल्यं कृतं तेन शुभाशुभम् ॥

तदेव सार्थवत्तस्य भवत्यग्रे तु गच्छतः ॥ ९५ ॥

स्कांद. आचन्यखंड. रेवाखंड. अ. २८.

४९९ आपत्काले नृणां नूनं मरणं नैव लभ्यते ॥ ११७ ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड. सेतुमाहात्म्य. अ. ५.

५०० दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम ॥

त्रयमेतन्मनुष्यश्च पिषिडतं स्यात्फलावहम् ॥ ८ ॥

५०१ नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थाच्च च दैवपरायणाः ॥

[तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आचरेद्धर्ममुत्तमम् ॥ ११ ॥]

५०२ स्थक्त्वालसान्दैवपरांमनुष्यान्

उत्थानयुक्तान्पुरुषाद्धि लक्ष्मीः ॥

अग्निष्य यत्तादृगुयावृपेन्द्र

तस्मात्सदोत्थानवता हि आष्यम् ॥ १२ ॥

मत्स्य. अ. ३३१.

- ५०३ भविल्यं यद्भवत्येव नास्ति तस्य निवर्तकः ॥
प्रारब्धाधीनमेवान्न प्रारब्धः स शिवः स्मृतः ॥ ९ ॥
शिव. कोटिस्रसंहिता. अ. २१.
- ५०४ विपरीतो यदा कालः पुरुषस्य भवेत्तदा ॥
भूतमैत्रीं प्रकुर्वति सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ३४ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. केदारखंड. अ. ९.
- ५०५ दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ७ ॥
पद्म. सर्गखंड. अ. २२.
- ५०६ नूनं विचित्रो भुवि भूतवर्गः सम्भूतभावो बहुधा विचित्रः ॥
तथा विचित्रोऽखिलकर्मयोगस्तत्कर्मशक्तिप्रचथो विचित्रः ॥ ३१ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. १०२.
- ५०७ स्वकर्मणोऽनुरूपं हि फलं भुञ्जति जंतवः ॥
शुभेन कर्मणा भूतिर्दुःखं स्यात्पातकेन तु ॥ ३१ ॥
- ५०८ दृश्यन्ते चाऽभिशापाश्च पूर्वकर्मनुसंविताः ॥
कष्टाः कष्टतरावस्था गताः केचिदनागसः ॥ ३५ ॥
- ५०९ ह्रीमंतो नयसंयुक्ता अन्ये बहुगुणैर्युताः ॥
दुर्गममापदं प्राप्य निजकर्मसमुद्भवम् ॥ ३८ ॥ (न संज्वरति) ॥
स्कांद. आवन्त्यखंड. रेवाखंड. अ. १९८.
- ५१० विपाककटु यत्कर्म तन्न शंसति पंडिताः ॥ ४४ ॥
विष्णु. पंचमांश. अ. ३०.
- ५११ अहोऽतिबलवद्दैवं विना तेन महात्मना ॥
यदसामर्थ्ययुक्तेऽपि नीचवर्गे जयप्रदम् ॥ ३१ ॥
- ५१२ तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत्सोऽस्मि चार्जुन ॥
पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥
विष्णु. पंचमांश. अ. ३८.
- ५१३ यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ॥
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ४२ ॥
- ५१४ यथा कृतं तथा भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ॥ ४४ ॥
- ५१५ वित्तेन प्रज्ञया चाऽपि समर्थाः कर्तुमन्यथा ॥
स्वकृतान्युपभुजन्ति दुःखानि च सुखानि च ॥
हेतुं प्राप्य नरो नित्यं कर्मपाशैश्च बध्यते ॥ ४६ ॥
- ५१६ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥
तथा शुभाशुभं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ४७ ॥
- ५१७ उपभोगादते तस्य नाश एव न विद्यते ॥
प्राक्तनं बन्धनं कर्म कोऽन्यथा कर्तुमर्हति ॥ ४८ ॥
- ५१८ सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ॥
[शेते सह शयानेन पुरा कर्म यथाकृतम् ॥ ४९ ॥
- ५१९ उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ॥
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते] ॥ ५० ॥

- ५२० यथा ज्ञायातपौ नित्यं संबन्धौ च परस्परम् ॥
तद्वत्कर्म च कर्ता च सुसंबन्धौ परस्परम् ॥ ५१ ॥
- ५२१ येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ॥
स तत्र बद्धा बन्धेन बलाद्देवेन नीयते ॥ ५३ ॥
- ५२२ अरक्षितं भवेत्सत्यं दैवं तमेव रक्षति ॥
दैवेन नाशितं यत्तु तस्य रक्षा न दृश्यते ॥ ५६ ॥
पद्म. भूमिखंड, अ. ८१.
- ५२३ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ॥
स तुल्यतिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥
भागवत, ११, अ. ३.
- ५२४ यादृङ्मनरं च सेवेत तादृशं फलमश्नुते ॥
महतस्तेवयोच्चरं क्षुद्रस्य क्षुद्रतां तथा ॥ २२ ॥
- ५२५ सिंहस्य मंदिरे सेवा मुक्ताफलकरी मता ॥
शृगालमंदिरे सेवा त्वस्थिलाभकरी मता ॥ २३ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड, केदारखंड, अ. ९.
- ५२६ दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभान्येन कर्मणा ॥
वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्तीति निबध्यते ॥ १० ॥
Ibid, ११ अ. ११.
- ५२७ निपर्ययो वा किं न स्यादतिधातुर्दुर्लभ्या ॥
उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥
Ibid, १०, अ. १.
- ५२८ दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ॥ २३ ॥
Ibid, ३, अ. ३.

बृहस्पतिनीतिसार

- ५२९ अनर्था द्व्यर्थरूपाश्च अर्थाश्चानर्थरूपिणः ॥
भवन्ति ते विनाशाय दैवायत्तस्य वै सदा ॥ २३ ॥
- ५३० कार्यकालोषिताऽपापा मतिः सञ्जायते हि वै ॥
सानुकूले तु दैवे शं पुंसः सर्वत्र जायते ॥ २४ ॥
गरुड, op. cit., अ. ११०.
- ५३१ एते ते चन्द्रतुल्याः क्षितिपतितनया भीमसेनार्जुनाद्याः
शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकरवपुषः केशवेनोपगूहाः ॥
ते वै दुष्टग्रहस्थाः कृपणवशागता भैक्ष्यचर्चया प्रयाताः
को वा कस्मिन्समर्थो भवति विधिवशाद्भ्रामयेत्कर्मरेखा ॥ १४ ॥
- ५३२ ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ॥
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ १५ ॥
- ५३३ दाता बलिर्याचको वै मुरारि-
दर्शनं मही विप्रमुखस्य मध्ये ॥

- दत्त्वा फलं बन्धनमेव लब्धं
नमोऽस्तु ते दैव यथेष्टकारिणे ॥ १६ ॥
- ५३४ येन येन यथा यद्वत्पुरा कर्म सुनिश्चितम् ॥
तत्तदेवान्तरा भुङ्क्ते स्वयमाहितमात्मना ॥ १८ ॥
- ५३५ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ॥
गर्भशय्यामुपादाय भुङ्क्ते वै पौर्वदैहिकम् ॥ १९ ॥
- ५३६ न चान्तरिक्षे न समुद्रमध्ये
न पर्वतानां विवरप्रवेशे ॥
न मातृमूर्ध्नि प्रथतस्तथाङ्गे
त्यक्तुं क्षमः कर्म कृतं नरो हि ॥ २० ॥
- ५३७ दुर्गच्छिच्छटः परिखा समुद्रो
रक्षांसि योधाः परमा च वृत्तिः ॥
शास्त्रं च वै तूशनसा प्रदिष्टं
स रावणः कालवशाद्विनष्टः ॥ २१ ॥
- ५३८ यस्मिन्वयसि यत्काले यद्विवा यच्च वा निशि ॥
यन्मुहूर्ते क्षणे वापि तत्तथा न तदन्यथा ॥ २२ ॥
- ५३९ गच्छन्ति चान्तरिक्षे वा प्रविशन्ति महीतले ॥
धारयन्ति दिशः सर्वा नादत्तमुपलभ्यते ॥ २३ ॥
- ५४० पुराधीता च या विद्या पुरा दत्तञ्च यद्धनम् ॥
पुरा कृतानि कर्माणि ह्यग्रे धावन्ति धावतः ॥ २४ ॥
- ५४१ कर्माण्यत्र प्रधानानि सस्यगृक्षे शुभग्रहे ॥
यसिष्ठकृतलभ्नाऽपि जानकी दुःखभाजनम् ॥ २५ ॥
- ५४२ स्थूलजंघो यदा रामः शब्दगामी च लक्ष्मणः ॥
घनकेशी यदा सीता त्रयस्ते दुःखभाजनम् ॥ २६ ॥
- ५४३ न पितुः कर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ॥
स्वयं कृतेन गच्छन्ति स्वयं बद्धाः स्वकर्मणा ॥ २७ ॥
- ५४४ कर्मजन्मशरीरेषु रोगाः शारीरमानसाः ॥
शारा हव पतन्तीह विमुक्ता इदधन्विभिः ॥ २८ ॥
- ५४५ अन्यथा शास्त्रगर्भिण्या धिया धीरोऽर्थमीहते ॥
स्वामिवत्प्राक्कृतं कर्म विदधाति तदन्यथा ॥ २९ ॥
- ५४६ बालो युवा च वृद्धश्च यः करोति शुभाशुभम् ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ३० ॥
- ५४७ अनीक्षमाणोऽपि नरो विदेशस्थोऽपि मानवः ॥
स्वकर्मपोतवातेन नीयते यत्र तत्फलम् ॥ ३१ ॥
- ५४८ प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
दैवोऽपि तं धारयितुं न शक्तः ॥
अतो न क्षोचामि न निस्त्रयो मे
ललाटलेखा न पुनः प्रयाति ॥ ३२ ॥
- ५४९ सर्पः कूपे गजः स्कन्धे बिल आशुश्च धावति ॥
नरः शीघ्रतरादैव कर्मणः कः पलायते ॥ ३३ ॥

- ५५० न मन्त्रबलधीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ॥
अलभ्यं लभ्यते मर्त्यैस्तत्र का परिदेवना ॥ ४४ ॥
- ५५१ अव्यक्तादीनि भूतानि^१ व्यक्तमध्यानि शौनक ॥
अव्यक्तनिषनान्येव का तत्र परिदेवना ॥ ४८ ॥
- ५५२ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ॥
कुशाग्रेण तु संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४९ ॥
- ५५३ लहध्वान्येव लभते शान्तव्यान्येव गच्छति ॥
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति^२ दुःखानि च सुखानि च ॥ ५० ॥
- ५५४ तत्तत्प्राप्नोति पुरुषः किं प्रलापैः करिष्यति ॥
आचोद्यमानानि यथा^३ पुष्पाणि च फलानि च ॥
स्वकालं नातिवर्त्तन्ते यथा कर्म पुराकृतम् ॥ ५१ ॥
- ५५५ शीलं कुलं नैव न चैव विद्या
ज्ञानं गुणा नैव च बीजशुद्धिः ॥
भाग्यानि पूर्व तपसार्जितानि
काले फलन्त्यस्य यथैव वृक्षाः ॥ ५२ ॥
- ५५६ तत्र मृत्युर्यत्र हन्ता तत्र श्रियत्र सम्पदः ॥
तत्र तत्र स्वयं याति प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः ॥ ५३ ॥
- ५५७ भूतपूर्वं कृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ॥
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥ ५४ ॥
- ५५८ एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ॥
सुकृतं भुङ्क्ते चात्मीर्यं मूढ किं परितप्यसे ॥ ५५ ॥
- ५५९ यथा पूर्वकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
तथा जन्मान्तरे तद्वै कर्तारमनुगच्छति ॥ ५६ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११३.

VII. Happiness-Sorrow (सुख-दुःख)

- ५६० श्रीबालवृद्धातुरराजयोगिनां
विषाग्नितोषाद्रिनिपातनादिना ॥
दुःखस्य चैवोद्धरणं प्रशस्यते
कूपस्य खातेन समं वदन्ति ॥ २५ ॥

पद्म. पातालखंड, अ. १०६.

- ५६१ आलस्यं प्रथमं पश्चाद्दयाधिपीडा प्रजायते ॥
प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्थेहानवस्थितिः ॥ १ ॥
- ५६२ अश्रद्धादर्शनं आतिर्दुःखं च त्रिविधं ततः ॥
दौर्मनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योगता ॥ २ ॥

लिंग. पूर्वभाग, अ. ९.

- ५६३ यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते ॥
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥
- ५६४ इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ॥
विमुक्तपादपच्छापामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥

विष्णु. षष्ठांश. अ. ६.

- ५६५ दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो व्यसनं तथा ।
तत्र मन्युर्न कर्तव्य एवं धर्मः सनातनः ॥ ४१ ॥
वराह. अ. १२७.
- ५६६ सुखेन दान्तः स्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥
समः सर्वेषु भूतेषु मनो यस्य ग्रह्णयति ॥ ३२१ ॥
- ५६७ न रथेन सुखं याति न हयेन न दन्तिना ॥
यथात्मना विनीतेन सुखं याति महापयम् ॥ ३२२ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.
- ५६८ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ॥
गर्भवाससमं दुःखं न भूतं न भविष्यति ॥ १० ॥
भागवत. तृतीयस्कंध. अ. ३१.
- ५६९ गर्भवासो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ॥ ५ ॥
स्कंद. आर्षल्यखंड. रेवाखंड. अ. १४७.
- ५७० सर्पः परकृतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ॥
उपिष्ठा तत्र सौख्येन भूयोऽन्यत्तादृशं व्रजेत् ॥ २५ ॥
स्कंद. नागरखंड. अ. १८५.
- ५७१ गृहारंभो हि दुःखाय विफलश्चाधुवात्मनः ॥
सर्पः परकृतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥
भागवत. ११ स्कंध. अ. ९.
- ५७२ न देहिनां सुखं किञ्चिद्विद्यते विदुषामपि ॥
तथा च दुःखं मूढानां वृथाऽहङ्करणं परम् ॥ १८ ॥
Ibid. ११. अ. १०.
- ५७३ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ ६० ॥
Ibid. ११. अ. २३.
- Due to māyā;
- ५७४ सुखाय दुःखप्रभवेण सज्जते ॥
गृहेषु योषिःपुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४७ ॥
Ibid. १०. अ. ५१.
- ५७५ असंतुष्टोऽसकृल्लोकानामोत्यपि सुरेश्वरः ॥
अकिञ्चनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविषयरः ॥ ३२ ॥
Ibid. १०. अ. ५२.
- ५७६ यथा दारुमयी योषिर्ब्रूयते कुहकेच्छया ॥
पृथमीश्वरतप्तोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥
Ibid. १०. अ. ५४.
- ५७७ असंतोषः परं दुःखं संतोषः परमं सुखम् ॥
सुखार्थी पुरुषस्तस्मात्संतुष्टः सततं भवेत् ॥ २६१ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.
- ५७८ आत्मदेहस्य मांसानि भोक्तुं ब्रह्मण शक्यते ॥
देहिनां वद यद्योग्यं संतुष्टिर्जायते यतः ॥ ५ ॥
पद्म. क्रियाखंड. अ. २१.

- ५७९ दुःखे न तप्येत सुखे न हृष्येत्समेन वर्तेत सदैव धीरः ॥
 दिष्टं बलीय इति मन्यमानो न संज्वरेद्वापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८ ॥
 मत्स्य. अ. ३७.

बृहस्पतिनीतिसार

- ५८० रागद्वेषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचिद्विज ॥
 विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निवृत्तिः ॥ ५८ ॥
 ५८१ यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ॥
 स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत्सुखम् ॥ ५९ ॥
 ५८२ शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ॥
 जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते ॥ ६० ॥
 ५८३ सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥
 एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ६१ ॥
 ५८४ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥
 सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्त्तते ॥ ६२ ॥
 ५८५ यद्वर्तत तदतिक्रान्तं यदि स्यात्तच्च दूरतः ॥
 वर्त्तमानेन वर्त्तेत न स शोकेन बाध्यते ॥ ६३ ॥
 गण्ड. op. cit. अ. ११३.

- ५८६ अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति यान्ति च ॥
 मार्जार इव क्षुम्पेत तथा प्रार्थयिता नरः ॥ ५२ ॥
 Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

- ५८७ अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम् ॥
 अस्थिरं पुत्रदाराद्यं धर्मः कीर्तिर्यशः स्थिरम् ॥ २६ ॥
 ५८८ शतं जीवितमलल्पं रात्रिस्तस्यार्धहारिणी ॥
 व्याधिशोकजरायासैरर्द्धं तदपि निष्फलम् ॥ २७ ॥
 ५८९ आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं गतं ॥
 तस्यार्द्धस्थितकिञ्चिदर्द्धमधिकं बाल्यस्य काले गतम् ॥
 किञ्चिद्वन्धुवियोगदुःखमरणैर्भूपालसेवागतं ॥
 शेषं वारितरङ्गगर्भचपलं मानेन किं मामिदम् ॥ २८ ॥
 ५९० लवणजलान्ता नद्यः क्षीभेदान्तं च मैथुनम् ॥
 पैशुन्यं जनवार्तान्तं वित्तं दुःखत्रयान्तकम् ॥ ५८ ॥
 ५९१ अहोरात्रमयो लोके जरारूपेण संचरेत् ॥
 मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पद्मगो यथा ॥ २९ ॥
 ५९२ वाचा विहितसार्थेन लोको न च सुखायते ॥
 जीवितं मानमूलं हि माने म्लाने कुतः सुखम् ॥ ४० ॥
 Ibid. अ. ११५.

VIII. Samsāra (संसार)

- ५९३ अधिष्ठानं समिच्छन्ति ह्यचलं निर्बले सति ॥
 संसारे सर्वभूतानां नृणविन्दुवदस्थिरे ॥ ४ ॥

- ५९४ कदलीसारसिःसारं मृगतृणैव चंचले ॥
स्थानरे जंगमे सर्वे भूतग्रामे चतुर्विधे ॥ ५ ॥
स्कांद. आवल्यखंड, रेवाखंड, अ. १३३.
- ५९५ पुत्रमित्रकलत्रार्थं राज्यभोगधनाय च ॥
भागमे निर्गमे प्राज्ञो न विषादं समाचरेत् ॥ ४७ ॥
वामन. अ. ७७.
- ५९६ गृहपुत्रसुहृद्भातृपितरो हि विनश्वराः ॥
द्रव्यादिकं च सुभगे तेषु सजेत नो बुधः ॥ १८ ॥
पद्म. उत्तरखंड, अ. २१६.
- ५९७ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजोसि च ॥
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूताति भस्मकृत् ॥
भागवत. १०, अ. ८२.
- ५९८ वक्ष्यंति गूढमलर्यं सुप्तं मत्तं प्रमादतः ॥
गंधः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ॥ ३६९ ॥
- ५९९ गावः पश्यंति गंधेन राजानश्चारचक्षुषा ॥
नैकस्तिष्ठेद्गन्धे घोरे धर्ममेकं च चिन्तयेत् ॥ ३७० ॥
- ६०० न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ॥
यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ॥ ३७१ ॥
- ६०१ विश्रम्य च पुनर्याति तद्द्रुतसमागमः ॥
पुत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोचसे कथम् ॥ ३७२ ॥
पद्म. छट्विखंड, अ. १८.
- ६०२ कश्चित्संभूय गच्छति पुनरन्यत्र वानर ॥
यथा हि पाथं गच्छंतं पथि कश्चित्पथि स्थितः ॥ ४९ ॥
स्कांद. ब्रह्मखंड, सेतुमा. अ. ४५.
- ६०३ इदानीमपि संसारे कुहरो दृश्यते नरैः ॥ ३३ ॥
भागवत. ३, अ. ११.
- ६०४ जलं तदुन्नवैश्छजं हित्वाऽज्ञो जलकाश्यया ॥
मृगतृणामुपाधावेद्यथाऽन्यत्रार्थदृक् स्वतः ॥ २८ ॥
Ibid. ७, अ. १३.
- ६०५ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं
पटो यथा तन्नुवितानसंस्थः ॥
य एष संसारतरुः पुराणः
कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥
Ibid. ११, अ. १२.
- ६०६ वेषुसंघर्षजो वद्धिर्दग्धा शाम्यति तद्वनम् ॥
मूकं गुणव्यत्ययो देहः शाम्यति तत्किमः ॥ ७ ॥
Ibid. अ. १३.
- ६०७ गङ्गातोयेन सम्पूर्णः कुम्भ एव प्रदृश्यते ॥
सुराया बिन्दुना लिप्तो मद्यकुम्भः प्रजायते ॥ ९ ॥

- ६०८ पापस्य पापसंसर्गात्कुलं पापि प्रजायते ॥
 आरनालस्य वै बिन्दुः क्षीरमध्ये प्रयाति चेत् ॥ १० ॥
 ६०९ पश्चान्नाशयते क्षीरमात्मरूपं प्रकाशयेत् ॥
 तद्वद्विनाशयेद्वंशं पापः पुत्रो न संशयः ॥ ११ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. २४.

- ६१० अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्या ह्यबाधवाः ॥
 मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता ॥ १२८ ॥
 ६११ मृषाऽयं वदते लोकश्रद्धनं किल शीतलम् ॥
 पुत्रगात्रपरिष्वंगश्रद्धनादपि शीतलः ॥ १२९ ॥
 ६१२ इमं शुभ्रहणक्रीडंतं धूलिधूसरिताननम् ॥
 पुण्यहीना न पश्यन्ति निजोत्संगसमास्थितम् ॥ १३० ॥
 ६१३ दिगंबरं गतम्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ॥
 पुण्यहीना न पश्यन्ति गंगाधरमिवात्मजम् ॥ १३१ ॥
 ६१४ वीणावाद्यस्वरो लोके सुस्वरः श्रूयते किल ॥
 रुदितं बालकस्यैव तस्मादाह्लादकारकम् ॥ १३२ ॥
 ६१५ मृगपक्षिषु काकेषु पशूनां स्वरयोनिषु ॥
 पुत्रं तेषु समस्तेषु वल्लभं ब्रुवते बुधाः ॥ १३३ ॥

स्काद. आवन्त्यखंड. रेवाखंड. अ. १०३.

- ६१६ जाते पुत्रोत्तमे वंशः श्रेष्ठः स्यादधमोऽपि च ॥
 पुत्रेऽधमे तु श्रेष्ठोऽपि वंशो गच्छति हीनताम् ॥ १४ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. १९.

- ६१७ पुत्रे समर्थे यो मूढः पुरुषः स्त्रीजनोऽथ वा ॥
 न विरज्येत यो मूढो वञ्चितः श्रेयसा हि सः ॥ २५ ॥

पद्म. उत्तरखंड. अ. २१६.

- ६१८ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः ॥
 न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ५ ॥
 ६१९ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च ॥
 वृत्तिं न दद्यात् तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ॥ ६ ॥

भागवत. १०. अ. ४५.

- ६२० परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं
 स्त्रदेहजोऽप्यामयवत् सुतोऽहितः ॥ ३७ ॥

Ibid. ७. अ. ५.

- ६२१ जग्रेयथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ॥
 एवं हि जन्तोरेपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥

Ibid. १०. अ. १.

बृहस्पतिनीतिसार

- ६२२ तथा गवा किं क्रियते या न दोग्धी न गर्भिणी ॥
 कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ॥ ५५ ॥
 ६२३ एकैनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ॥
 कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥ ५६ ॥

- ६२४ एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ॥
वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ५७ ॥
- ६२५ एको हि गुणवान्पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ॥
चन्द्रो हन्ति तमास्येको न च ज्योतिस्सहस्रकम् ॥ ५८ ॥
- ६२६ लालयेत्पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ॥
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ५९ ॥
- ६२७ जायमानो हरेद्वारान्वर्द्धमानो हरेद्धनम् ॥
अग्रिमाणो हरेत्प्राणाञ्चास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥ ६० ॥
- ६२८ ज्येष्ठः पितृसमो आता मृते पितरि शौनक ॥
सर्वेषां स पिता हि स्यात्सर्वेषामनुपालकः ॥ ६१ ॥
- ६२९ कनिष्ठेषु च सर्वेषु समत्वेनानुवर्तते ॥
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयेषु च ॥ ६२ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

- ६३० लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ॥
तस्माच्छिष्यं च पुत्रं च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥ ९ ॥

Ibid. अ. ११५.

- ६३१ आत्तरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ॥
तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनाम् ॥ ६१ ॥
- ६३२ मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ॥
स्वजनानुत बन्धून्वा न पश्यति ययान्धदृक् ॥ ६४ ॥

भागवत. १०. अ. ८४.

- ६३३ पुत्रो मित्रं तथा आता अन्ये स्वजनबोधवाः ॥
पञ्चभेदास्तु सम्बन्धाः पुरुषस्य भवन्ति ते ॥ २९ ॥

पद्म. पातालखंड, अ. ८९.

IX. Six Enemies (षड्रिपु)

- ६३४ आत्मदोषैर्निवच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ॥
मन्ये दुःश्वरितं तस्मिन्स्तथेयं निष्कृतिः कृता ॥ ३० ॥

मत्स्य. अ. २७.

Desire (काम)

- ६३५ काम एष महाशत्रुस्समेकं निर्जयेद्वृद्धम् ॥
जितकामा महात्मानस्तैर्जितं निखिलं जगत् ॥ २१ ॥

स्कांद. नागरखंड, अ. २३८.

- ६३६ अप्यमानं बहुक्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ॥
न कल्पते पुनः सृष्ट्या उरुं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥
- ६३७ एवं कामाक्षयं चित्तं कामानामतिसेवया ॥
विरज्येत यथा राज्ञाग्निवत्कामबिन्दुभिः ॥ ३४ ॥

भागवत. ७. अ. १९.

Anger (क्रोध)

- ६३८ यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तिक्षति ॥
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १ ॥
- ६३९ यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ॥
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ २ ॥
- ६४० यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन नियच्छति ॥
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३ ॥
- ६४१ यः समुत्पतितं क्रोपं क्षमयैव निरस्यति ॥
यथोरगस्त्वचं जीर्णं स वै पुरुष उच्यते ॥ ४ ॥
- मत्स्य, अ. २८,
- ६४२ मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः ॥
हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतमुक्पुमान् ॥ १७ ॥
- स्कान्द, काशीखंड, अ. ४६,
- ६४३ वैरे महति यद्वाक्पाद्गुरोरद्याश्रिता क्षमा ॥ २४ ॥
- विष्णु, प्रथमांश, अ. १,
- ६४४ अकार्यं क्रियते मूढैः प्रायः क्रोधसमीरितैः ॥ ३ ॥
- ६४५ क्रोधेन नश्यते कीर्तिः क्रोधो हन्ति स्थिरां श्रियम् ॥
विपरीतार्थदुद्धीनां सुलभो विपदोदयः ॥ ४ ॥
- मत्स्य, अ. १५८,
- ६४६ अक्रोधमः क्रोधनेभ्यो विशिष्टः
तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥
अमालुषेभ्यो मालुषश्च प्रधानो
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६ ॥
- ६४७ आक्रोश्यमानो नाक्रोशेन्मान्युमेव तितिक्षति ॥
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य बिन्दति ॥ ७ ॥
- ६४८ नारुन्तुदस्याश्च नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ॥
यथास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुशर्ती पापलौल्यम् ॥ ८ ॥
- ६४९ अरुन्तुदं पुरुषं तीव्रवाचं
वाकंटकैर्वितुदन्तं मनुष्यम् ॥
विन्धादलक्षीकृतमं जनानां
मुखे निबद्धं निर्रतिं बहन्तम् ॥ ९ ॥
- ६५० सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्वा-
त्सन्निस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्वात् ॥
सदा सतामतिवादांस्तिक्षति
सतां वृत्तं पालयन्साधुवृत्तः ॥ १० ॥
- ६५१ वाक्सायका ब्रह्मनाम्निष्यतन्ति
यैराहृतः शोचति रात्र्यह्नाति ॥

परस्य नो मर्मसु ते पतन्ति

तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११ ॥

६५२ नास्तीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥

यथा मैत्री च लोकेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२ ॥

६५३ तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ॥

पूज्यान्सम्पूजयेद्दद्यान्नाभिषापं कदाचन ॥ १३ ॥

मत्स्य, अ. ३६.

Desire (लोभ-आशा)

६५४ सूची सूत्रं तथा वस्त्रे समानयति सूचिका ॥

तद्वत्संसारसूत्रस्य तृष्णासूची विधीयते ॥ २९ ॥

६५५ यथा शृङ्गं शूरोः काये वर्द्धमाने हि वर्द्धते ॥

अनंतपारा दुर्वारा तृष्णा दुःखप्रदा सदा ॥

अधर्मबहुला चैव तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ३० ॥

६५६ संतुष्टः को न शक्नोति फलैश्चापि हि वर्त्तितुम् ॥

सर्वोऽपीन्द्रियलोभेन संकटान्यभिगाहते ॥ ३१ ॥

६५७ सर्वत्र संपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ॥

उपानिदं पादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥ ३२ ॥

६५८ संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतचेतसाम् ॥

कृतस्तद्धनलुब्धानां सुखं चाशांतचेतसाम् ॥ ३३ ॥

स्कांद. प्रभासखं. प्र. क्षे. मा. अ. २५५.

६५९ आशा हि परमं दुःखं नैरादर्यं परमं सुखम् ॥

यथा सन्धिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥ ३३ ॥

भागवत. ११. स्कंध. अ. ८.

६६० न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुममैर्गैः ॥

यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥

भागवत. ११ स्कंध. अ. २३.

६६१ असंतोषः परं पापमित्याह भगवान्हर्षिः ॥

लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलं च तस्य वै ॥

असत्यं तस्य हि स्कन्धो महाशाखा सुविस्तरात् ॥ ५४ ॥

६६२ मदकौटिल्यपत्राणि कुबुद्ध्या पुष्पितः सदा ॥

अनृतं तस्य सौगन्धमज्ञानं फलमेव च ॥ ५५ ॥

६६३ कुब्धं पाषाणचौराश्च क्रूराः कूटाश्च पापिनः ॥

पक्षिणो मोहवृक्षस्य महाशाखासमाश्रिताः ॥ ५६ ॥

६६४ अज्ञानं सुफलं तस्य रसो धर्मं फलस्य हि ॥

भावोदकेन समृद्धिस्तस्य श्रद्धा क्रतुप्रिया ॥ ५७ ॥

६६५ अधर्मेषु रसस्तस्य उत्कृष्टैर्मधुरायते ॥

तादृशैश्च फलैश्चैव स फलो लोभपादपः ॥ ५८ ॥

६६६ तस्य छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ॥

फलानि तस्य सोऽश्नाति स्वपकानि दिने दिने ॥ ५९ ॥

- ६६७ फलानां च रसेनापि अधर्मेण तु पोषितः ॥
स सम्पुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥ ६० ॥
- ६६८ यो हि विद्वान्न चेत्कान्तमूर्खाणां पथमेव हि ॥
मृषा चिन्तयते नित्यं दिवारात्रौ विमोहितः ॥ ६२ ॥
पद्म. पातालखंड, अ. ८७.
- ६६९ लोभो हि धनहीनानां जनानां ज्ञानमाहरेत् ॥
शुचिकाले दिनाधीशः कुल्यानामिव जीवनम् ॥ ६० ॥
पद्म. उत्तरखंड, अ. २१४.
- ६७० विवेकस्त्रिषु लोकेषु सम्पदां परमं पदम् ॥
अविवेको हि लोकानामापदां परमं पदम् ॥ ४७ ॥
पद्म. क्रियाखंड, अ. ५.

Pingalā being ās'ā-rirahitā always slept happily:

- ६७१ आशापाशैः परीताङ्गा ये भवन्ति नरोऽर्दिताः ॥
ते रात्रौ शेरते नैव तद्प्राप्तिविचिन्तया ॥ ३८ ॥
- ६७२ नैवाग्निर्दीप्यते तेषां जाठरश्च ततः परम् ॥
आहारं वाञ्छते नैव तन्न तेजोऽभिवर्धनम् ॥ ३९ ॥
- ६७३ सर्वस्य विद्यते प्रांतो न वाञ्छायाः कथंचन ॥ ४० ॥
- ६७४ एवं ज्ञात्वा महाभागाः पुरुषेण विजानता ॥
देवा तत्कर्म कर्तव्यं येन रात्रौ सुखं स्वपेत् ॥ ४३ ॥
स्कांद. नागरखंड, अ. १८४.
- ६७५ प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न संशयः ॥
न च लोभेन कर्तव्यं विषमस्यं तृणं क्वचित् ॥ ३९१ ॥
- ६७६ तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ॥
आत्मा हि सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ॥ ३९४ ॥
पद्म. सृष्टिखंड, अ. १८.
- ६७७ मनोरथानां न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्ष्यैः ॥
पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना-
मुत्पत्तयः संति मनोरथानाम् ॥ २१६ ॥
विष्णु. चतुर्थोऽंश, अ. ९.
- ६७८ देहोऽपि ममताभाक्चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः ॥
यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन्जीविताशा बलीयसी ॥ ५३ ॥
- ६७९ तस्मात्प्रियतमः स्वार्त्ता सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्छराचरम् ॥ ५४ ॥
भागवत, १०, अ. १४.
- ६८० धैरानुबन्ध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् ॥
अज्ञानप्रभवो मन्थुरहंमानोपवृंहितः ॥ १३ ॥
Ibid. ७, अ. १८.
- ६८१ सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैभ्यगयादयः ॥
अर्थकानैर्गता नान्तं मृषणाया इति नः श्रुतम् ॥ ३३ ॥

- ६८२ यदृच्छयोपपन्नेन सन्तुष्टो वर्तते सुखम् ॥
नासन्तुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः ॥ २४ ॥
- ६८३ पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसन्तोषोऽर्थकामयोः ॥
यदृच्छयोपपन्नेन सन्तोषो मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥
- ६८४ यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ॥
तत्प्रशाम्यत्यसन्तोषादम्भसेवाशुशुक्षणिः ॥ २६ ॥
- ६८५ [सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते ॥
वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥ ३९ ॥
- ६८६ तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्धतैश्चिरात् ॥
एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥ ४० ॥]

भागवत. ८, अ. १९.

Glamour (मोह)

- ६८७ मोहः सदाऽविवेकश्च चर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
तेन त्यक्तो नरो ज्ञानी न ज्ञानी मोहसंश्रयात् ॥ २५ ॥
- ६८८ अर्थसंपद्विमोहाय बहुशोकाय चैव हि ॥
तस्मादर्थमनर्थक्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ २६ ॥
- ६८९ यस्य धर्मार्थमप्यर्थास्तस्यापि न हि दृश्यते ॥
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पृशेनं वरम् ॥ २७ ॥

स्कांद. प्रभासखंड. अ. क्षेत्र. मा. अ. २५९.

Pride (मद)

- ६९० मद एव मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ॥
सदा स एव निग्राह्यः सुप्ते दैवे विशेषतः ॥ २६ ॥
- ६९१ दुर्विनीतः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ॥
न तिष्ठति चिरं कालं यथाहंमदगर्वितः ॥ १८ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २३८.

Ibid, अ. २४९.

- ६९२ विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनोद्धवः ॥
एते मदावल्लिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ १४ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. ३७.

- ६९३ अल्पं दर्पबलं दैत्य स्थिरमक्रोधजं बलम् ॥
हस्तस्त्वं दर्पजैर्दोषैर्हित्वा यो भाषसे क्षमाम् ॥ २६८ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. ४३.

- ६९४ कामदर्पादिशीलानामविचारितकारिणास् ॥
आयुषा सह नश्यन्ति सम्पदो मूढचेतसाम् ॥ २९ ॥

पद्म. पातालखंड. अ. २९.

- ६९५ ऐश्वर्यं च मदश्चैव कामश्चैव महीतले ॥
त्रय एते विवेकस्य तेजो भ्रन्ति किमद्भुतम् ॥ २२ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

Balarāma says:

- ६९६ अहो मदावलेपोऽयमसाराणां दुरात्मनाम् ॥
[कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किल कालजम् ॥ २३ ॥]
विष्णु. पंचमांश. अ. ३५.

बृहस्पतिनीतिसार

- ६९७ न तृप्तिरस्ति शिष्टानामिष्टानां प्रियवादिनाम् ॥
सुखानाञ्च सुतानाञ्च जीवितस्य वरस्य च ॥ ४१ ॥
६९८ राजा न तृप्तो धनसञ्चयेन
न सागरस्तृप्तिमगाजलेन ॥
न पण्डितस्तृप्यति भाषितेन
नृपं न चक्षुर्नृपदर्शनेन ॥ ४२ ॥
गरुड. op. cit., अ. १०९.

Jealousy (मत्सर)

- ६९९ ते तु मात्सर्यदोषेण नष्टाचाराः पतन्त्यधः ॥
मात्सर्यं सबैनाशाय मात्सर्यं सर्वनाशकम् ॥ ३५ ॥
वराह. अ. १४८.

X. Learning-Studentship (विद्या-विद्यार्थी)

बृहस्पतिनीतिसार

- ७०० हविर्दुष्टकुलाद्वाह्यं बालादपि सुभाषितम् ॥
अमेध्यात्काञ्चनं ग्राह्यं क्षीरलं दुष्कुलादपि ॥ ७ ॥
गरुड. op. cit., अ. ११०.
७०१ केवलं पाठमात्रेण यश्च संतुष्यते नरः ॥
तथा पंडितमानी च कोऽन्यस्तस्मात्पशुर्मतः ॥ ८७ ॥
७०२ न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं माययाऽऽवर्तमानम् ॥
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ॥ ८८ ॥
७०३ स्वर्गाय बद्धकक्षो यः पाठमात्रेण ब्राह्मणः ॥
स बालो मातुरंकस्थो ग्रहीतुं सोममिच्छति ॥ ८९ ॥ ❀
७०४ [शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य बहुभा ॥
अर्थरूपं यदखिलं धत्ते सुगधेन्दुशेखरः ॥]
इति वायुपुराणवचनमिति मल्लिनाथः स्वदीक्षायां कथयति (रघुवंश. १. १.)
७०५ सभागतानां यः सभ्यः पक्षपातं समाश्रयेत् ॥
तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यन्नं विगर्हितम् ॥ ८८ ॥
वासन. अ. १४.
७०६ अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ॥
यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ १० ॥

अग्नि.

- ७०७ न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सम्यदोषाननुस्मरन् ॥
अब्रुवन्ब्रुवन्नज्ञो नरः किन्विषमश्नुते ॥ १० ॥

भागवत. १०. अ. ४४.

- ७०८ [ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ॥
बुद्धानामपि यद्विद्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥
७०९ सदसस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ॥
यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥]

Ibid, १०. अ. ७४.

बृहस्पतिनीतिसार

- ७१० पठने भोजने चित्तं न कुर्याच्छास्त्रसेवकः ॥
सुदूरमपि विद्यार्थी ब्रजेद्गुरुद्वेगवान् ॥ ४९ ॥
७११ ये बालभावे न पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टचित्ताः (चित्ताः इ. पा.) ॥
ते बृहभावे परिभूयमानाः
संदह्यमानाः शिशिरे यथाब्जम् ॥ ५० ॥ cf. also P's. 47-48.
गरुड, op. cit., अ. १०९.

- ७१२ अन्धो हि राजा भवति यस्तु शास्त्रविवर्जितः ॥
अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रहीनो न पश्यति ॥ १९ ॥
७१३ लंघयेच्छास्त्रयुक्तानि हेतुयुक्तानि यानि च ॥
स हि नश्यति वै राजा इह लोके परत्र च ॥ २२ ॥

Ibid, अ. १११.

- ७१४ नादपा भवति सद्ब्रिथा दीयमानापि वर्द्धते ॥
कूपस्थमिव पानीयं भवत्येव बहूदकम् ॥ ३४ ॥

Ibid, अ. ११३.

शौनकीयनीतिसार

- ७१५ यथायथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥
तथातथास्य मेधा स्याद्विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ४२ ॥
७१६ माता शत्रुः पिता वैरी बाला येन न पाठिताः ॥
सभामध्ये न शोभन्ते हंसमध्ये बका यथा ॥ ८० ॥
७१७ विद्यानाम कुरूप (नरस्य इ. पा.) रूपमधिकं विद्यातिगुप्तं धर्मं
(प्रच्छन्नगुप्तं इ. पा.)
विद्या साधुकरी जनप्रियकरी विद्या परं दैवतम् ॥
(भोगकरी यशःसुखकरी इ. पा.)
विद्या बन्धुजनान्तिनाशनकरी विद्या परं दैवतम्
(बन्धुजनो विदेशगमने इ. पा.)
विद्या राजसु पूजिता हि मनुजो विद्याविहीनः पशुः ॥ ८१ ॥
७१८ गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं लभ्यं चैव तु दृश्यते ॥
अशोषं हरणीयं च विद्या न द्विषते परैः ॥ ८२ ॥

Ibid, अ. ११५.

XI. Dharma (धर्म)

- ७१९ धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गं जीवतः फलम् ॥
धर्महीनस्य कामार्थौ बन्ध्यासुतसमावृभौ ॥ ४ ॥
- ७२० धर्मोदर्थस्तथा कामो धर्मलोकद्वयं तथा ॥
धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्र कुत्र च गामिनम् ॥ ५ ॥
- ७२१ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥
एको हि जायते जन्तुरेक एव निपद्यते ॥ ६ ॥
विष्णुधर्मोत्तर. द्वि. खं. अ. ३९.
- ७२२ धर्मः सुदुर्लभः पुंसां विशेषेण महीक्षिताम् ॥ ६६ ॥
- ७२३ यदि राजा मदाविष्टः स्वधर्मं न परित्यजेत् ॥
ततो जगति कस्तस्मात्पुमानप्यधिको भवेत् ॥ ६७ ॥
- ७२४ ध्रुवं जन्म सदा राज्ञां मोहश्चापि सदा ध्रुवः ॥
मोहाद्भुवश्च नरको राज्यं विन्दन्त्यतो बुधाः ॥ ६८ ॥
स्कांद. प्रभासखंड. प्र. धौ. मा. अ. ३३८.
- ७२५ धर्मो माता पिता धर्मो धर्मो बन्धुः सुहृत्तथा ॥
आधारः सर्वभूतानां त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ६ ॥
स्कांद. आर्यखंड. रेवाखंड. अ. १३३.
- ७२६ धर्मवाक्यं न च स्त्रीषु न विवाहे तथा रिपौ ॥
वञ्चने चार्थहीनौ च स्ननाशेऽनृतके तथा ॥ ५१ ॥
ब्रह्म. अ. १२०.
- ७२७ मृत्युमात्रेण ह्यबाङ्गारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥
लोतांसि यस्य समतलं प्रवहन्ति गिरेरिव ॥ ७३ ॥ (नरस्य)
पद्म. भूमिखंड. अ. ६६.
- ७२८ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ॥
यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥
भागवत. १०. अ. ४४.
- ७२९ एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ॥
एको नु भुंक्ते मुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २१ ॥
भागवत. १०. अ. ४९.

बृहस्पतिनीतिसार

- ७३० तर्केऽप्रतिष्ठा श्रुतयो विभिन्नाः
नासावृषियस्य मतं न भिन्नम् ॥
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ५१ ॥

गरुड. op. cit., अ. १०९.

XII. Times (कालमहिमा)

- ७३१ कालस्यैतद्वशे सर्वमिति पैतामहो विधिः ॥ ६ ॥
- ७३२ कालस्यैव वशे सर्वं दुर्गं दुर्गतं च यत् ॥
काले कृद्धे कथं कालात्प्राणं नोऽद्य भविष्यति ॥ ५ ॥

मत्स्य. अ. १३६.

- ७४७ अन्यथैव सती पुत्रं विन्तयेदन्यथा पतिम् ॥
 यथा यथा स्वभावस्य महाभाग उदाहृतम् ॥ ८८ ॥
- ७४८ परिष्वक्तोऽपि यद्गार्या भावहीनां न कारयेत् ॥
 नाद्याद्विविधमन्नाद्यं रस्यानि सुरभीणि च ॥ ८९ ॥
- ७४९ अभावेन नरस्तम्भाद्भावः सर्वत्र कारणम् ॥
 न्वित्तं शोषय यत्नेन किमन्यैर्बाह्यशोधनैः ॥ ९० ॥
- ७५० [भावतः शुचिशुद्धात्मा स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥
 ज्ञानामलाम्भसा पुंसः स वैराग्यमृदा पुनः ॥ ९१ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. ६६.

XV. Life (मानवजीवन)

- ७५१ धिग्जन्म भाग्यरहितं धिग्जन्म धनवर्जितम् ॥
 धिग्जन्म कीर्तिरहितं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितम् ॥ ८ ॥
- ७५२ धिग्जन्माचाररहितं धिग्जन्म ज्ञानवर्जितम् ॥
 धिग्जन्म यत्नरहितं धिग्जन्म सुखवर्जितम् ॥ ९ ॥
- ७५३ धिग्जन्म बन्धुरहितं धिग्जन्म ख्यातिवर्जितम् ॥
 नरस्य बह्वपत्यस्य धिग्जन्मैश्वर्यवर्जितम् ॥ १० ॥

स्कांद. वैष्णवखंड. वैकटाचलमा. अ. २०.

- ७५४ धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्झितस्य
 धिग्जीवितं चोद्यमवर्जितस्य ॥
 धिग्जीवितं ज्ञातिपराजितस्य
 धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य ॥ ६५ ॥
- ७५५ कथं भुनक्ति स दिवा कथं रात्रौ स्वपित्यहो ॥
 रहः शर्म कथं तस्य यथाभिभवनं रिपोः ॥ ६६ ॥

स्कान्द. काशीखंड. अ. १.

- ७५६ ऋतेन जीवेदनुतेन जीवेत्
 मितेन जीवेत्प्रमितेन जीवेत् ॥
 सत्यानुताभ्यामथवापि जीवेत्
 श्ववृत्तिमेकां परिवर्जयेत् ॥ ३४ ॥

विष्णुधर्मोत्तर. द्वि. खंड. अ. ८२.

शौनकीयनीतिसार

- ७५७ यजीव्यते (सजीव्यते इ. पा.) क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
 र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभ्रमानैः ॥
 तन्नाम जीवितमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
 काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥ ३३ ॥
- ७५८ किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन
 मित्रेण किं भवति भीतिसंशक्तेन ॥
 सिंहव्रतं चरत गच्छत मा विषादं
 काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥ ३४ ॥

- ७५९ यो वात्मनीह न गुरौ न च मृत्यवर्गे
 दीने दयां न कुरुते न च मित्रकार्ये ॥
 किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके
 काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥ ३५ ॥
- ७६० यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिव्यान्यायान्ति यान्ति च ॥
 स लौहकारमखेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ३६ ॥
- ७६१ स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवर्त्तिता ॥
 ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥ ३७ ॥
- ७६२ सु(स्व)पूरा वै कापुरुषाः सु(स्व)पूरो मूषिकाञ्जलिः ॥
 असंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ३८ ॥

गरुड, op. cit., अ. ११५.

XVI. Happiness At Home

- ७६३ किमरण्ये त्वदान्तस्य दान्तस्यापि किमाश्रमे ॥ ३१५ ॥
- ७६४ आर्जवे वर्त्तमानस्य आश्रमैः किं प्रयोजनम् ॥ ३१६ ॥
- ७६५ वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति राणिणां
 गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ॥
 अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते
 निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ३१७ ॥
- ७६६ स्वकर्मधर्माजितजीवितानां
 स्वेष्टेव दारेषु सदा रतानाम् ॥
 जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां
 गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ३१८ ॥
- ७६७ न शब्दज्ञास्त्रे निरतस्य मोक्षो
 न वर्णसङ्गे निरतस्य चैव ॥
 न भोजनाच्छादनतत्परस्य
 न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥ ३१९ ॥
- ७६८ एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य
 सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ॥
 अध्यात्मयोगे गतमानसस्य
 मोक्षो ध्रुवं नित्यमर्हिसकस्य ॥ ३२० ॥
- ७६९ आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥ ३५९ ॥
- ७७० पुत्रार्थं मैथुनं यस्य स्वगार्थं यस्य जीवितं ॥
 एतद्भवेच्च सर्वस्वं धातूनामिव काञ्चनम् ॥ ३६० ॥
- ७७१ कामक्रोधौ विनिर्जित्य किमरण्यैः करिष्यति ॥
 अज्ञेन धार्यते देहः कुलं शीलेन धार्यते ॥ ३४७ ॥
- ७७२ प्राणा मित्रेण धार्यन्ते क्रोधः सत्येन धार्यते ॥
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं संधारयति चाऽऽत्मनः ॥ ३४८ ॥

पद्म. सष्टिखंड, अ. ११.

XVII. The True Self

- ७७३ सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव बल्लभः ॥
 इतरेऽप्यवित्ताद्यास्तद्रल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥
 ७७४ तद्वाजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ॥
 न तथा ममतालम्बिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥
 ७७५ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥
 यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥

भागवत, १०. अ. १४.

XVIII. Self-preservation (आत्मरक्षण)

बृहस्पतिनीतिसार

- ७७६ आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारात्रक्षेद्धनैरपि ॥
 आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ १ ॥
 ७७७ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥
 ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ २ ॥

Ibid. अ. १०९.

XIX. Intellect (चित्त)

बृहस्पतिनीतिसार

- ७७८ चित्तायत्तं धातुवश्यं शरीरं
 चित्ते नष्टे धातवो यांति नाशम् ॥
 तस्माच्चित्तं सर्वदा रक्षणीयं
 स्वस्थे चित्ते धातवः सम्भवन्ति ॥ ७५ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११४.

XX. Effort (उद्यम)

- ७७९ विपद्यपि च प्राज्ञैर्न संत्याज्यः कच्चिदुद्यमः ॥
 क्व च चंचुपुटस्तस्य क्व च तत्पादपीडनम् ॥ ६६ ॥
 ७८० क्व च द्वयोस्तथाभूतं दूरे मोक्षणमद्भुतम् ॥
 दुर्बलेऽप्युद्यमः श्रेयानिति शास्त्रेषु गीयते ॥ ६७ ॥
 ७८१ तस्माज्ज्ञान्यानुसारेण फलत्येव सदोद्यमः ॥
 प्रशंसंत्युद्यमं चातो विपद्यपि मनीषिणः ॥ ६८ ॥

स्कांद. आवन्त्यखंड. चतुराशीतिलिङ्गमा. अ. ४५.

XXI. Anxiety (चिन्ताज्वर)

- ७८२ युक्तमुक्तं पुराविद्धिश्चिन्तामूर्तिः सुदारुणा ॥
 न भेषजैर्लघ्नैर्वा न चान्यैरुपशाम्यति ॥ ६८ ॥
 ७८३ चिन्ताज्वरो मनुष्याणां क्षुधां निद्रां बलं हरेत् ॥
 रूपमुत्साहबुद्धिं श्रीं जीवितं च न संशयः ॥ ६९ ॥
 ७८४ ज्वरो व्यतीते षडहे जीर्णज्वर इहोच्यते ॥
 असौ चिन्ताज्वरस्तीव्रः प्रत्यहं मवतां व्रजेत् ॥ ७० ॥

- ७८५ धन्यो धन्वन्तरिर्नात्र चरकश्चरती ह न ॥
नासत्यावपि नासत्यावत्र चिन्ताज्वरे किल ॥ ७१ ॥
स्कांद. काशीखंड. अ. १.
- ७८६ यश्चिन्ताख्यो ज्वरः पुंसामौषधैर्नापि शाम्यति ॥ ११ ॥
स्कांद. काशीखंड.
- ७८७ एकैव सार्थका चिन्ता धर्मस्यार्थे विचिन्त्यते ॥ २९ ॥
द्वितीया सार्थका चिन्ता योगिनां धर्मनन्दिनी ॥
- ७८८ अन्या निरर्थिका चिन्ता बलतेजःप्रणाशिनी ॥
नाशयेत्सर्वसौख्यं तु रूपहानिं निदर्शयेत् ॥ ३१ ॥
- ७८९ तृष्णां मोहं तथा लोभमेतांश्चिन्ता हि प्रापयेत् ॥
पापमुत्पादयेच्चिन्ता चिन्तित्ता च दिने दिने ॥ ३२ ॥
- ७९० चिन्ताव्याधिप्रकाशाय नरकाय प्रकल्पयेत् ॥
तस्माच्चिन्तां परित्यज्य चानुवर्तस्व शोभने ॥ ३३ ॥
पद्म. भूमिखंड. अ. १४.

XXII. Friend-Enemy (मित्र-शत्रु)

- ७९१ दातुः परीक्षा दुर्भिक्षे रणे शूरस्य जायते ॥
आपत्काले तु मित्रस्याशक्तौ स्त्रीणां कुलस्य हि ॥ १२ ॥
- ७९२ विनये संकटे प्राप्तेऽवितथस्य परोक्षितः ॥
सुखेहस्य तथा तात नान्यथा सत्यमीरितम् ॥ १३ ॥
- ७९३ दुःखेऽपि प्रियसङ्गो वै न दुःखाय प्रजायते ॥ ८ ॥
शिव. रुद्रसंहिता. तृ. खंड. अ. ३८.
- ७९४ आक्रोशकसमो लोके सुहृदन्यो न विद्यते ॥
यस्तु दुष्कृतमादाय सुकृतं स्वं प्रयच्छति ॥ ३४४ ॥
पद्म. सुष्टिखंड. अ. १९.
- ७९५ अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडम्बना ॥
पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनस्त्विष पदपदैः ॥ ६ ॥
भागवत. १०, अ. ४७.
- ७९६ नैकत्र प्रियसंवातः सुहृदो चित्रकर्मणाम् ॥
ओघेन व्यूह्यमानानां म्लानां श्रोतसो यथा ॥ २५ ॥
- ७९७ कश्चित्पशव्यं निरुतं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ॥
बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥
- ७९८ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥
न तेषु क्लिरयमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥ २८ ॥
भागवत. १०, अ. ५.

बृहस्पतिनीतिसार

- ७९९ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ॥
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १ ॥
- ८०० शोकघ्नाणं भयघ्नाणं प्रीतिविश्वासभाजनम् ॥
केन रत्नमिदं सूदं मित्रमिलक्षरद्वयम् ॥ २ ॥

- ८०१ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ३ ॥
- ८०२ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ॥
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृहमिश्रे स्वभावजे ॥ ४ ॥
- ८०३ समधर्मा हि मर्मज्ञस्त्रीक्षणः स्वजनकण्टकः ॥
न तथा बाधते शत्रुः कृतवैरो बहिः स्थितः ॥ १७ ॥
- ८०४ न विश्वसेदविश्वस्ते मित्रस्यापि न विश्वसेत् ॥
कदाचित्कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥ २२ ॥
- ८०५ न विश्वसेदविश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ॥
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ ४७ ॥
- ८०६ वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यदि तिष्ठति ॥
स ब्रुवाग्रे प्रसुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ४८ ॥
- ८०७ केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्ब्राह्ममुखा मृगाः ॥
तत्स्वरूपपरिज्ञाने ह्यनिश्वासः पदे पदे ॥ ६१ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११४.

- ८०८ सकृदुष्टञ्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ॥
स मृत्युमेव गृह्णीयाद्भर्ममश्वतरी यथा ॥ १९ ॥
- ८०९ शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि
नोपेक्षितव्यानि बुधैर्मनुष्यैः ॥
तान्येव कालेषु विपत्कराणि
विषस्य पात्राण्यपि दारुणानि ॥ २० ॥
- ८१० उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमद्धरेत् ॥
पादलग्नं करस्थेन कण्ठकेनैव कण्ठकम् ॥ २१ ॥
- ८११ अपकारपरान्नित्यं चिन्तयेन्न कदाचन ॥
स्वयमेव पतिष्यन्ति कूलजाता इव दुमाः ॥ २२ ॥

Ibid. अ. ११०.

शौनकीयनीतिसार

- ८१२ परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ॥
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमिदं तथा ॥ ४८ ॥
- ८१३ तत्र मुक्तादरस्नेहो विलुप्तं यत्र सौहृदम् ॥
तदेव केवलं श्लाघ्यं यस्यात्मा क्रियते स्तुतौ ॥ ५६ ॥

Ibid. ७, अ. ११५.

XXIII. General Words of Wisdom.

- ८१४ विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ॥
विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेष्पते ॥ २२ ॥
- ८१५ भारमेव कलिं प्राज्ञइहोष्कवैरं च वर्जयेत् ॥
अत्यल्पहासिस्सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥

विष्णु उत्तीर्णांश. अ. १२.

- ८१६ कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
कर्त्तव्यमेव कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ८ ॥
पद्म. उत्तरखंड. अ. १७.
- ८१७ धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरे साधनं ततः ॥
महता तु प्रयत्नेन शरीरं पालयेद्बुधः ॥ ४५ ॥
ब्रह्म. अ. १२०.
- ८१८ नित्यं क्रोधाच्छ्रयं रक्षेद्धनं रक्षेत्समत्सरात् ॥
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४० ॥
स्कांद. आवन्त्यखंड. चतुरशीतिलिंगमा. अ. २५.
- ८१९ इदानीं तु मया ज्ञातं त्यागान्नास्ति परं सुखम् ॥
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति चक्षुःसमं बलम् ॥ २८ ॥
- ८२० नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागात्परं सुखम् ॥
यः कामान्कुरुते सर्वान्यश्चैतान्केवलं त्यजेत् ॥ २९ ॥
बराह. अ. १५३.
- ८२१ आचारः कुलमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥
वचनं श्रुतमाख्याति स्नेहमाख्याति लोचनम् ॥ १८ ॥
[आकारेण तथा गत्या चेष्टया भाषितैरपि ॥
नेत्रवक्त्रचिकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्हितं मनः ॥ १९ ॥
उज्ज्वलं सरसञ्चैव वक्त्रमारक्तकं तथा ॥
नेत्रं चतुर्विधं प्रोक्तं तस्य भावं पृथग्बुधाः ॥ २० ॥
उज्ज्वलं मित्रसंयोगे सरसं पुत्रदर्शने ॥
वक्त्रं च कामिनीयोगे आरक्तं शत्रुदर्शने ॥ २१ ॥]
शिव. वातरत्नसं. अ. ३८.
- ८२२ नैकस्यार्थे बहून्हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥
एकं हन्याद्बहूनां हि न पापी तेन जायते ॥ ९६ ॥
वामन. अ. ५८.
- ८२३ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ॥
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ ८ ॥
(of also, स्कांद. नागरखंड. अ. २६, १८.)
न कालस्य प्रियः कश्चिद्भूयो वास्य न विद्यते ॥
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ १० ॥
विष्णुधर्मोत्तर. प्रथमखंड. अ. ११७.
- ८२४ नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ॥
जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोक आचरेत् ॥ १८ ॥
- ८२५ विदुषामपि शिष्याणां पुत्राणां च क्रियावताम् ॥
अपृष्टमपि वक्तव्यं श्रेयः श्रद्धावतां हितम् ॥ १९ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. ११०.
- ८२६ दशसूनासमश्चक्री दशचक्रीसमो ध्वजः ॥
दशध्वजासमा वेदया दशवेदयासमो नृपः ॥ १९ ॥
भविष्य. उत्तरपर्व. २३६. पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.

- ८२७ यावत्तिष्ठति तारुण्यं तावदुज्जन्ति मानवाः ॥
सुखभोगादिकं सर्वं स्वेच्छया रमते नरः ॥ ४५ ॥ ❀
- ८२८ ज्ञानतो वीर्यतो राजन्धनतो जन्मतस्तथा ॥
शीलतस्तु प्रधाना ये ते प्रधाना मता मम ॥ ९९ ॥
- ८२९ न तेन स्थविरो भवति येमास्य पलितं शिरः ॥
यो वै युवाप्यनधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १०० ॥
- ८३० यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विश्रति ॥ १०१ ॥
- ८३१ यथा योपाऽफला स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥
यथा चाज्ञेऽफलं दानं यथा विप्रोऽनुचोऽफलः ॥ १०२ ॥
भविष्य, ब्रह्मपर्व, अ. ४.
- ८३२ विषवृक्षमपि स्थाप्य कश्चिन्नति पुनः स्वयम् ॥ ३१ ॥
स्कान्द, नागरखंड, अ. ७०.
- ८३३ [तण्डुलस्य यथा चर्मं यथा ताम्रस्य कालिमा ॥
नश्यन्ति क्रियया वीरं पुरुषस्य तथा मलः ॥ ९२ ॥
- ८३४ जीवस्य तण्डुलस्येव सहजोऽपि मलो महान् ॥
नश्यत्येव न संदेहस्तस्मात्कर्मोदितं कुसं ॥ ९३ ॥]
पद्म, पातालखंड, अ. ९९.
- ८३५ बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो बलम् ॥
कूपे सिंहे मदोन्मत्तश्च शकेन निपातितः ॥ ५२ ॥
शिव, खड्गसंहिता, खंड, ४, अ. २१९.
- ८३६ नातिज्ज्ञेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः कापि केनचित् ॥
कुर्वन्निन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥
भागवत, ११, स्कन्ध, अ. ७.
- ८३७ विरुद्धशीलयोः प्रभ्रवोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥
Ibid, X, अ. ८७.
- ८३८ मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि संसृति ॥ ६६ ॥
Ibid, अ. २८.
- ८३९ आशासानो न वै भृलः स्वामिन्याशिष आत्मनः ॥
न स्वामी भृलतः स्वाम्यमिच्छन् यो राति चाशिषः ॥ ५ ॥
Ibid, ७, अ. ४.
- ८४० [संप्राप्य भावते जन्म सत्कर्मसु पराबुद्धः ॥
पीयूषकलशं हित्वा विषभाण्डं स इच्छति ॥ ६ ॥]
Ibid, ५, अ. १९.
- ८४१ योऽधुवेणात्मना नार्था न धर्मं न यशः पुमान् ॥
इहेत भूतद्वयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥
- ८४२ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः ॥
योगोपकुर्वाद्स्वायैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥
Ibid, ६, अ. १०.

- ८४३ ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंकटम् ॥
यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥
Ibid. ६. अ. १०.
- ८४४ जातस्य मृत्युर्धुव एव सर्वतः
प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ॥
लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं
मृत्युं वरं को न वृणीत युक्तम् ॥ ६२ ॥
Ibid. ६. अ. १०.
- ८४५ दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥
अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥
Ibid. ६. अ. १४.
- ८४६ यथा दासमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ॥
एवं भूतानि मधवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥
Ibid. ६. अ. १२.
- ८४७ कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ॥
द्रव्यं फलमिति ब्रह्मज्ञवधोक्तोऽजया हरिः ॥ ३१ ॥
Ibid. १०. अ. ११.
- ८४८ न वै शूरा विकथ्यन्ते दर्शयन्त्यैव पौरुषम् ॥
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्यो मुमुर्षतः ॥ २० ॥
भागवत. १०. अ. ५०.
- ८४९ हिनस्ति विषमत्तारं बहिरङ्गिः प्रशाम्यति ॥
कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥
Ibid. १०. अ. ६३.
- ८५० न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥
Ibid. ६. अ. ११.
- ८५१ कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ॥
तत्सङ्घातो वीजरोहप्रवाह-
स्त्वन्मायैषा तन्निषेधः प्रपद्ये ॥ २६ ॥
Ibid. १०. अ. ६३.
- ८५२ निःस्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ॥
अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणाम् ॥ ७ ॥
- ८५३ खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ॥
दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥
भागवत. १०. अ. ४७.
- ८५४ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् ॥
को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तून्तुतेऽसतः ॥ १२ ॥
Ibid. १०. अ. १०.
- ८५५ कोऽन्वर्थतृष्णो विसृजेत्प्राणेश्योऽपि य ईप्सितः ॥
यं क्रीणात्सन्निभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥

- ८५६ कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः
सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् ॥
सुहृत्सु च खेहसितः शिशूनां
कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥
- ८५७ पुत्रान्सरंस्ता दुहिदृढदय्या
आवृन्स्वसृवा पितरौ च दीनौ ॥
गृहान्मनोज्ञैरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीसु कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥
Ibid, ७ अ, ११.
- ८५८ स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ॥
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां चानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ १३ ॥
Ibid, ७, अ, ११.
- ८५९ सुलभा युधि विमर्षे ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः ॥
न तथा तीर्थं आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥ १४ ॥
Ibid, ८, अ, २०.
- ८६० मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतिः ॥
विद्वान्निर्भवनिर्माणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १६ ॥
Ibid, ९, अ, ४.
- ८६१ पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दण्डमर्हत्तमार्पितम् ॥
यं न माता पिता आता सुहृदश्चादिशन्ति हि ॥ १७ ॥
Ibid, ८, अ, २२.
- ८६२ सेवाधर्मो हि गहनो योगिनामपि दुष्करः ॥ ३९ ॥
- ८६३ विनशंत्युपकाराणि तस्मात्सेवा सुदुष्करा ॥
स्वामी सर्पश्च वह्निश्च तप्तभावं व्रजन्ति हि ॥ ४१ ॥ ❀
- ८६४ यथा पुण्यसमं मित्रं नास्ति शास्त्रसमो गुरुः ॥ ४७ ॥
पद्म. क्रियाखंड, अ, २२.
- ८६५ गोस्त्रीद्विजानां परिरक्षणार्थं
विवाहकाले सुहृदां प्रसंगे ॥
प्राणालये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥ ५० ॥
ब्रह्म. अ. १२०.
- ८६६ पश्चात्तापो हि सर्वेषामघानां निष्कृतिः परा ॥
तेनैव कुरुते सद्यः प्रायश्चित्तं सुधीर्नरः ॥ ८५ ॥
स्कांद. ब्रह्मखंड, ब्रह्मोत्तरखंड, अ, २३,
- ८६७ तथापि विमर्षे धैर्यं निर्भयत्वं च तत्परम् ॥
उपायश्चेति चत्वारः प्रशस्या दीर्घदर्शिभिः ॥ १७७ ॥
पद्म. क्रियाखंड, अ, ५.
- ८६८ परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि ॥ २३९ ॥
पद्म. उत्तरखंड, अ. १२८.

८६९ अकिंचनत्वं राज्यं च तुलया समतोलयन् ॥

अकिंचनत्वमधिकं राज्यादपि जितात्मनः ॥ २४९ ॥

Ibid. सृष्टिखंड, अ. १९.

८७० आत्मा वै यमितो येन स यमस्तु विशिष्यते ॥ ३२४ ॥

८७१ दण्डो रक्षति-भूतानि दण्डः पालयते प्रजाः ॥

निवारयति पापिष्ठान्दण्डो दुर्जय एव वा ॥ ३२७ ॥

८७२ श्रुतस्य हि दमो मूलं दमो धर्मः सनातनः ॥ ३३७ ॥

दमेन हीनं न पुनन्ति वेदा

यद्यप्यधीताः सह पङ्क्तिरङ्गैः ॥

सांख्यं च योगश्च कुलं च जन्म

तीर्थाभिषेकश्च निरर्थकानि ॥ ३४० ॥

८७३ अमृतस्येव तृप्येत अपमानस्य योगवित् ॥

विषवच्च जुगुप्सेत समानस्य सदा द्विजः ॥ ३४१ ॥

८७४ अपमानात्तपोवृद्धिः संमानाच्च तपःक्षयः ॥

अर्चितः पूजितो विप्रो मुग्धा गौरिव गच्छति ॥ ३४२ ॥

पद्म. सृष्टिखंड, अ. १९.

बृहस्पतिनीतिसार

८७५ वर्जयेत्क्षुद्रसंवादमदुष्टस्य तु दर्शनम् ॥

विरोधं सह मित्रेण संप्रीतिं शत्रुसेविनां ॥ ३ ॥

८७६ मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ॥

दुष्टानां संप्रयोगेण पंडितोऽप्यवसीदति ॥ ४ ॥

८७७ ब्राह्मणं बालिशं क्षत्रमयोद्धारं विशं जडम् ॥

ह्यदमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

८७८ उत्तमैः सह साङ्गत्वं पण्डितैः सह सत्कथाम् ॥

अलुब्धैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥ ६ ॥

८७९ परीवादं परार्थं च परिहासं परस्त्रियम् ॥

परवेष्टमलि वासं च न कुर्यात् कदाचन ॥ १३ ॥

८८० परोऽपि हितवान्बन्धुर्वन्धुरप्यहितः परः ॥

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ १४ ॥

८८१ स बन्धुर्यो हिते युक्तः स पिता यस्तु पोषकः ॥

तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ १५ ॥

८८२ स शृत्यो यो विधेयस्तु तद्बीजं यत्प्ररोहति ॥

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यस्तु जीवति ॥ १६ ॥

८८३ स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥

गुणधर्मविहीनो यो निष्फलं तस्य जीवनम् ॥ १७ ॥

८८४ [त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ॥

कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ २६ ॥]

८८५ भुजङ्गमे वेष्टमलि दृष्टिदृष्टे व्याधौ चिकित्सा विनिवर्तते च ॥

देहे च बाल्यादिवयोऽन्विते च कालावृतोऽसौ लभते घृतिं कः ॥ २९ ॥

गरुड, op. cit., अ. १०८,

- ८८६ चकत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ॥
न परीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ ४ ॥
- ८८७ त्यजेद्देशमसद्वृत्तं वासं सोपद्रवं त्यजेत् ॥
त्यजेत्कृपणराजानं मित्रं मायामयं त्यजेत् ॥ ५ ॥
- ८८८ अर्थेन किं कृपणहस्तगतेन केन (पुंसां इ. पा.)
ज्ञानेन किं बहुशटाग्रहसंकुलेन ॥
रूपेण किं गुणपराक्रमवर्जितेन
मित्रेण किं व्यसनकालपराबुखेन ॥ ६ ॥
- ८८९ तुल्यमर्थप्रदानेन श्लाघ्यमञ्जलिकर्मणा ॥
मूर्खं छन्दातुवृत्त्या च याथास्थ्येन पंडितम् ॥ १० ॥
- ८९० सज्जाचेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ॥
इतरे खाद्यपानेन मानदानेन पण्डिताः ॥ ११ ॥
- ८९१ उत्तमं प्रणिपातेन शठं भेदेन योजयेत् ॥
नीचं स्वरूपप्रदानेन समं तुल्यपराक्रमैः ॥ १२ ॥
- ८९२ यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हितं वदन् ॥
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ १३ ॥
- ८९३ नदीनां च नखीनां (नखिनां इ. पा.) च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ॥
विश्वासो नैव गन्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १४ ॥
- ८९४ अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ॥
वञ्जनं चापमानं च मतिमात्रं प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥
- ८९५ हीनदुर्जनसंसर्गं अत्यन्तविरहादरः ॥
स्नेहोऽन्यगेहवासश्च नारीसखीलनाशनम् ॥ १६ ॥
- ८९६ कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ॥
केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ॥ १७ ॥
- ८९७ कोऽर्थं प्राप्य न गर्वितो भुवि मनः को नाम राज्ञं प्रियः ॥
कोऽर्थं प्राप्य न गर्वितो भुवि मनः को नाम राज्ञं प्रियः ॥
कः कालस्य न शोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरा निपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १८ ॥
- ८९८ सुहृत्स्वजनबन्धुर्न बुद्धिर्यस्य न चात्मनि
यस्मिन्कर्मणि सिद्धेऽपि न दृश्येत फलोदयः ॥
विपत्तौ च महदुःखं तद्बुधः कथमाचरेत् ॥ १९ ॥
- ८९९ यस्मिन्देसे न संमानं न प्रीतिर्न च बोधवाः ॥
न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥
- ९०० विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचैलता ॥
व्याधीनां भोजनं जीर्णं शत्रोर्घातः प्रपञ्चता (प्रगल्भता इ. पा.) ॥ २१ ॥
- ९०१ दत्तकरस्य वधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ॥
पृथक्शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्याभिमन्त्रणम् ॥ २२ ॥
- ९०२ शनैर्विद्या शनैरर्थः शनैः पर्वतमारुहेत् ॥
शनैः कामं च धर्मं च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥ २३ ॥

- १०३ शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानं च शाश्वतम् ॥
शाश्वतं सगुणा विद्या सुहृन्मित्रं च शाश्वतम् ॥ ४७ ॥
- १०४ ये बालभावाच्च पठन्ति विद्यां
ये यौवनस्था ह्यधनात्मदाराः ॥
ते शोचनीया इह जीवलोके
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ४८ ॥
- १०५ आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ५२ ॥
- १०६ अनूक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेङ्कितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥
उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति दर्शितम् ॥ ५३ ॥
- १०७ अर्धाङ्गदृष्टीर्थयात्रां तु गच्छे-
त्सत्याङ्गदो रौरवं वै व्रजेच्च ॥
योगाङ्गदः सत्यधृतिञ्च गच्छेत्
राज्याङ्गदो मृगयायां व्रजेच्च ॥ ५४ ॥

Ibid. अ. १०९.

- १०८ यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि निषेवते ॥
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध्रुवं नष्टमेव च ॥ १ ॥
- १०९ चाग्यग्रहीनस्य (प्रागल्भ्यहीनस्य इ. पा.) नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ॥
न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
ह्यन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥ २ ॥
- ११० कुले नियोजयेद्भक्तं पुत्रं विद्यासु योजयेत् ॥
व्यसने योजयेच्छत्रुमिष्टं धर्मे नियोजयेत् ॥ १० ॥
- १११ [स्थानेष्वेव प्रयोक्तव्या भूत्याश्चाभरणानि च ॥]
न हि चूडामणिः पादे शोभते वै कदाचन ॥ ११ ॥
- ११२ चूडामणिः समुद्रोऽग्निर्वण्डा चाखण्डमम्बरम् ॥
अथवा पृथिवीपालो सूर्ध्नि पादे प्रमादतः ॥ १२ ॥
- ११३ कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ॥
न च विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ १४ ॥
- ११४ न सदश्वः कशाधावं सिंहो न गजगर्जितम् ॥
वीरो न परनिर्विष्टं न सहेङ्गीमनिःस्वनम् ॥ १७ ॥

Ibid. अ. ११०.

- ११५ पुष्पास्पुष्पं विचिन्धीत मूलच्छेदं न कारयेत् ॥
मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥ ३ ॥
- ११६ दोग्धारः क्षीरभुञ्जाना विकृतं तन्न मुञ्जते ॥
परराष्ट्रं महीपालैर्भोक्तव्यं न च दूषयेत् ॥ ४ ॥

- ९१७ नोपच्छिन्नास्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थं लभते पयः ॥
एवं राष्ट्रं प्रयोगेण पीड्यमानं न वर्द्धते ॥ ५ ॥
- ९१८ ऐश्वर्यमधुर्वं प्राप्य राजा धर्मे मतिं चरेत् ॥
क्षणेन विभवो नश्येन्नात्मायत्तं धनादिकम् ॥ ८ ॥
- ९१९ व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रभवन्ति गात्रे ॥
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोको न चात्सहितमाचरतीह कश्चित् ॥ १० ॥
- ९२० निःशंकं किं मनुष्याः कुरुत परहितं युक्तमग्रे हितं यत्
मोद्धवं कामिनीभिर्मदनशरहता मन्दमन्दाति दृष्ट्वा ॥
मा पापं संकुरुध्वं द्विजहरिपरमाः संभजध्वं सदैव
आयुर्निःशेषमेति स्खलति जलघटीभूतस्त्युच्छलेन ॥ ११ ॥
- ९२१ यस्य पुत्राश्च भृत्याश्च मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ॥
इन्द्रियाणि प्रसुप्तानि तस्य राज्यं चिरं न हि ॥ २० ॥
- ९२२ येनाजितास्त्रयोऽप्येते पुत्रा भृत्याश्च बान्धवाः ॥
जिता तेन समं भूपैश्चतुरब्धिवसुन्धरा ॥ २१ ॥
- ९२३ मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ॥
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥ २३ ॥
- ९२४ धीराः कष्टमनुग्राह्य न भवन्ति विषादिनः ॥
प्रविश्य वदनं राहोः किं नोदेति पुनः शशी ॥ २४ ॥
- ९२५ कारणेन विना भृत्ये यस्तु कुप्यति पार्थिवः ॥
स गृह्णाति विषोन्मादं कृष्णसर्पविसर्जितम् ॥ २७ ॥
- ९२६ चापलाद्वारयेद्दृष्टिं मिथ्यावाक्यञ्च वारयेत् ॥
मानवे श्रोत्रिये चैव भृत्यवर्गे सदैव हि ॥ २८ ॥
- ९२७ सुखप्रवृत्तैः साध्यन्ते शत्रवो विग्रहे स्थितैः ॥ ३१ ॥
- ९२८ उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ॥
पद्धिधो यस्य उत्साहस्तस्य देवोऽपि शंकते ॥ ३२ ॥
- ९२९ उद्योगेन कृते कार्ये सिद्धिर्यस्य न विद्यते ॥
दैवं तस्य प्रमाणं हि कर्त्तव्यं पौरुषं सदा ॥ ३३ ॥

Ibid. अ. १११.

- ९३० यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ॥
तथा चतुर्भिर्मृतकं परीक्ष्येत्
व्रतेन शीलैः कुलेन कर्मणा ॥ ३ ॥
- ९३१ निरालस्या सुसन्तुष्टाः सुखमाः प्रतिबोधकाः ॥
सुखदुःखसमा धीरा भृत्या लोकेषु दुर्लभाः ॥ १९ ॥
- ९३२ [यत्किंचित्कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
तेन स वर्द्धते राजा सूक्ष्मतो भृत्यकार्यतः ॥ २४ ॥
- ९३३ तस्माद्भूमिधरः प्रार्द्धं धर्मकामार्थसाधने ॥
नियोजयेद्दि सततं गोब्राह्मणहिताय वै ॥ २५ ॥

Ibid. अ. ११२.

- ९३४ सावशेषाणि कार्याणि कुर्वन्त्यैश्च युज्यते ॥
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ४ ॥
- ९३५ विप्राणां भूषणं विद्या पृथिव्या भूषणं नृपः ॥
नभसो भूषणं चन्द्रः शीलं सर्वस्य भूषणम् ॥ १३ ॥
- ९३६ सत्यं शौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
सर्वभूते दया शौचं जलशौचं च पञ्चमम् ॥ ३८ ॥
- ९३७ यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥
सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥ ३९ ॥
- ९३८ दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्य मधुरस्य च ॥
काले श्रुत्वा हितं वाक्यं न कश्चित्परितुष्यति ॥ ४३ ॥
- Ibid. अ. ११३.
- ९३९ नात्मच्छिद्रं परे दद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य च ॥
गूहेत्कूर्मं इवाङ्गानि परभावञ्च लक्षयेत् ॥ १५ ॥
- ९४० यस्मिन्कस्मिन्कृते कार्ये कर्त्तारमनुवर्त्तते ॥
सर्वथा वर्त्तमानोऽपि धैर्यबुद्धिः तु कारयेत् ॥ २४ ॥
- ९४१ अत्यम्बुपानं कलिनाशनञ्च
धातुक्षयो वेगविधारणञ्च ॥
दिवाशयो जागरणञ्च रात्रौ
षड्विंशराणां निवसन्ति (प्रभवन्ति इ. पा.) रोगाः ॥ २८ ॥
- ९४२ त्रयो बलकराः सद्यो बालाभ्यङ्गसुभोजनम् ॥
त्रयो बलहराः सद्यो ह्यध्वा वै मैथुनं ज्वरः ॥ ३३ ॥
- ९४३ राजाश्वरथधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ॥
अशुभं च विजानीयात्खरोद्गाजाविकेषु च ॥ ४१ ॥
- ९४४ गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्यांगभवं रजः ॥
पुतद्रजो महाशस्त्रं महापातकनाशनम् ॥ ४२ ॥
- ९४५ अजारजः खररजो यत्तु सन्मार्जनीरजः ॥
पुतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारकम् ॥ ४३ ॥
- ९४६ शूर्पवातो नखाग्राम्बु स्नानवस्त्रमृजोदकम् ॥
केशाम्बु मार्जनीरेणुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ४४ ॥
- ९४७ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुःकर्णश्च धार्यते ॥
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न बुध्यते ॥ ५४ ॥
- ९४८ बहूनामल्पसाराणां समवायो हि दारुणः ॥
तृणैरावेष्टिता रज्जुस्तथा नागोऽपि बध्यते ॥ ६६ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

- ९४९ आलापाद्वात्रसंस्पर्शात्संसर्गात्सहभोजनात् ॥
आसनाच्छयनाद्यानात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥ ६ ॥
- ९५० आसनादेकशय्यायां भोजनात्पतिसंकरात् ॥
ततः संक्रमते पापं घटाद्दट्ट इवोदकम् ॥ ८ ॥
- ९५१ दाता दरिद्रः कृपणोऽर्थयुक्तः
पुत्रोऽविधेयः कुजनस्य सेवा ॥

परोपकारेषु नरस्य मृत्युः

प्रजायते दुश्चरितानि पंच ॥ १७ ॥

९५२ कुरंगमार्तगपतंगभृङ्ग-

मीना हताः पंचभिरेव पंच ॥

एकः प्रमाथी स कथं न घात्यो

यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ २१ ॥

९५३ अधीरः कर्कशः स्तब्धः कुचेलः स्वयमागतः ॥

पंच विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा अपि ॥

९५४ आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ॥

पञ्चैतानि विविच्यन्ते जायमानस्य देहिनः ॥ २३ ॥

९५५ पर्वतारोहणे तोये गोकुले दुष्टनिग्रहे ॥

पतितस्य समुत्थाने ज्ञाताः पंच (ह्येते) गुणाः स्मृताः ॥ २४ ॥

९५६ अभ्रच्छाया तृणादग्निर्नचसेवा पथो जलम् ॥

वेश्यारागः खले प्रीतिः षडेते बुद्बुदोपमाः ॥ ३९ ॥

९५७ अबलस्य बलं राजा बलस्य रुदितं बलम् ॥

बलं मूर्खस्य मौनं हि तस्करस्यानृतं बलम् ॥ ४१ ॥

९५८ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिम् ॥

तथा तथा हि सर्वत्र श्लिष्यते लोकमुग्रियः ॥ ४३ ॥

९५९ लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ॥

तस्माल्लोभो न कर्तव्यः प्रमादो नो न दिश्वसेत् ॥ ४४ ॥

९६० तावज्जयस्य भेतव्यं यावज्जयमनागतम् ॥

उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातव्यं वै ह्यभीतवत् ॥ ४५ ॥

९६१ ऋणदोषं चाग्निदोषं व्याधिशेषं तथैव च ॥

पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥ ४६ ॥

९६२ कृते प्रतिकृतं कुर्याद्विस्तिष्ठेति प्रतिहिंसितम् ॥

न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥ ४७ ॥

९६३ स भुङ्क्ते स द्विजो भुङ्क्ते समशेषनिरूपणम् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्विजः पूज्यः प्रयत्नतः ॥ ५० ॥

९६४ ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ॥

शिरोऽपि सर्वान्नाणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥ ५३ ॥

९६५ तन्मंगलं यत्र मनः प्रसन्नं

तज्जीवनं यत्र परस्य सेवा ।

तद्वर्जितं यत्स्वजनेन भुङ्क्तं

तद्वर्जितं यत्समरे रिपूणाम् ॥ ५४ ॥

९६६ नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ॥

मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलाहोषो न हीयते ॥ ५७ ॥

९६७ राज्यश्रीब्रह्मशापान्ता पापान्तं ब्रह्मवर्चसम् ॥

आचान्तं घोषवासान्तं कुलखान्तं स्त्रिया प्रभो (भुः इ. पा.) ॥ ५९ ॥

९६८ सर्वे क्षयान्ता निलयाः पतनान्तास्त्यमुच्छ्रयाः ॥

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ६० ॥

- ९६९ यदीच्छेत्पुनरागन्तुं नातिदूरमनुव्रजेत् ॥
उदकान्ताश्रितेत स्निग्धवर्णाच्च पादपात् ॥ ६१ ॥
- ९७० अनायके न वस्तव्यं न चैव बहुनायके ॥
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके ॥ ६२ ॥
- ९७१ अम्भसः परिमाणेन उन्नतं कमलं भवेत् ॥
स्वस्वामिना बलवता भृत्यो भवति गर्वितः ॥ ७० ॥
- ९७२ स्थानस्थितस्य पश्यस्य मित्रे वरुणभास्करो ॥
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशोपशोषणकारको ॥ ७१ ॥
- ९७३ ये पदस्थस्य मित्राणि ते तस्य रिपुतां गताः ॥
भानोः पद्मे जले प्रीतिः स्थलोद्धरणशोषणः ॥ ७२ ॥
- ९७४ स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदे स्थिताः ॥
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते कैशा दन्ता नखा नराः ॥ ७३ ॥
- ९७५ आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ॥
सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥ ७४ ॥
- ९७६ वृथा वृष्टिः समुद्रस्य वृथा वृत्तस्य भोजनम् ॥
वृथा दानं समुद्रस्य नीचस्य सुकृतं वृथा ॥ ७५ ॥
- ९७७ दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो यस्य हृदये स्थितः ॥
हृदयादपि निष्कान्तः समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ ७६ ॥

Ibid. अ. ११५.

- ९७८ न प्रविश्य वनं कश्चिन्नृपः ख्यातोऽस्ति भूतले ॥
निखिलं यस्तिरस्कृत्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥ १६५ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. ६६.

- ९७९ परेषां प्राणयान्नाथं तत्कर्तुं युज्यते शुभाः ॥
आत्मप्राणहिताथार्थं न साधूनां प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. ५१.

बृहस्पतिनीतिसार

- ९८० न सद्यः कशाघातं सिंहो न गजगर्जितम् ॥
वीरो वा परनिर्दिष्टं न सहेद्भीमनिःस्वनम् ॥ १७ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११०.

Note:—I am very much indebted to Mr. V. S. Prabhu, M. A., for having gone through the Subhāṣitas and made the necessary suggestions; and to Prof. J. H. Dye, M. A., LL. B., Hon. Registrar, for creating all the facilities for me towards the publication of the work.